

Eesti rahva-
koolid
19. sajandil

A-30494 IV

VABARIIKLIK ÕPETAJATE
TÄIENDUSINSTITUUT
E.VILDE NIMELINE TALLINNA
PEDAGOOGILINE INSTITUUT

ÕPETAJATE UURIMISTÖÖ
KURSUSE KONVERENTSI
TEESID

Eesti rahva- koolid 19. sajandil

Fr. H. Kretzwald nim.
Võru Keskkool

10251

TALLINN 1970

S a a t e k s

Õpetajate uurimistöö kursus E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogilise Instituudi pedagoogika ja psühholoogia kateedri juures alustas tegevust 1967. aasta suvel.

Uurimistöö koondus ühe põhiküsimuse ümber - eesti rahvakoolid 19. sajandil.

Tööst osavõtjad seadsid sihiks järgmiste osaprobleemide lahendamise: koolivõrgu kujunemine kihelkonniti, üldise algõpetuse andmine talurahva lastele, loodava koolivõrgu materiaalsete eelduste selgitamine, õpetuse sisu määratlemine ja koolmeistrite kutsealase taseme kindlaksmääramine.

Vastuseid neile küsimustele otsisid uurimistööst osavõtjad esmajoones Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi materjalidest. Süsteemikindlalt koguti andmeid ümbruskonna rahvamälestustest, omaaegsete koolmeistrite kirjapanekutest ja koolides säilinud dokumentidest.

19. sajandi eesti rahvakooli küsimusi uurides keskendusid uurimisgrupist osavõtjad kolme teemadegrupi ümber: üksikute kihelkondade haridusolude tundmaõppimine, ühe kooli ajaloo uurimine ja üksikisikute mõju ümbruskonna hariduselule.

Järgnevatel lehekülgedel esitatud ülevaated on oma mahult ebaühtlased. See tulenes autori kavatsustest ja ees-

märkidest, aga ka sellest, kuivõrd üks või teine õpetaja suutis oma põhitöö kõrvalt uurimistööle pühenduda.

Esmase sisulise õigustuse käesolevale tööle peaks andma eesti kooli ajaloo tervikliku läbiuurimise üldine ülesanne. Mistahes rahva haridusolude kujunemisprotsessi uurimine selle ajaloolises järjepidevuses on marksistliku ajalooteaduse üks tähtsaid komponente. Seda tundmata ei saa olla terviklikku käsitust kultuuriloost. Muidugi ei leia me 19. sajandi koolist märkimisväärselt seda, mis on tarvilik meieaegsele koolile, ometi peegeldab ka eesti kooliajalugu keerukat võitlust ajaloolise progressi eest, mille endastmõistetav tundmine tuleb kultuuripärandi leninlikust kontseptsioonist. Pole põrmugi liialdatud nõue, et eesti kooli minevikuprobleemide üldjoonelinegi tundmine kuuluks iga õpetaja pedagoogilisse üldharidusse.

L. Andresen

EESTI RAHVAKOOLIDE ARENGUTINGIMUSTEST

19. SAJANDIL

L. A n d r e s e n

Eesti maa-ala pärisorjuslik majandus liikus 19. sajandi algusest alates järjest intensiivsemale kapitalistlikule arenemisteele. Oli vaja majanduslike ja õiguslike suhete ümberkorraldamist, mis uuel epohhil ei olnud enam ühendatav pärisorjusliku süsteemiga. Üksikud mõisnikud alustasid uue sajandi alguses talurahva vabakslaskmist eraaktide alusel. Uues olukorras omandas teatud osatähtsuse ka talupoegade kirjaoskuse kasutamine tootlikus töös. Viimane asjaolu põhjustas valitseva klassi harituma osa huvi eesti rahvakooli ja kultuuri vastu. See kõik sundis maa valitsevat aadlit pöörama tähelepanu ka talurahva koolide asutamisele ning korraldamisele.

Kõige enam leidis hariduspüüe vastukaaja pastorite hulgas, kes oma tööalaste sidemete tõttu olid suuremas läbikäimises rahvaga ja kaudselt vastutavad kihelkonna koolielu eest. Nii pastoritel kui aadlil kujunes kaks suhtumist haridusse. Üks osa toetas lugemisoskuse levitamist selleks, et kindlamalt allutada talurahvas luteri usu kirikule ja õigustada kehtivat balti erikorda. Teine osa, mõjutatuna ratsionalistide ideedest, pooldas talurahvale hariduse andmist, et selle kaudu aidata kaasa rahva elujärje parandamisele. Vii-

maste ideede levikus ja juurdumises kuulus tähelepanдав osa Tartu ülikoolile ja selle esimesele rektorile G. F. Parrotile.¹

Sajandi esimese poole koolielu arengut ajendasid teisedki tegurid. Teatavat mõju talurahva kirjaoskusele avaldas hernhuutlik liikumine. Oma kirjanduse viimisel maarahva hulka hoolitsesid nad lugemisoskuse omandamise eest nii vennastekoguduse liikmete seas kui ka väljaspool. Veelgi suurem oli hernhuutliku liikumise kaudne mõju. Valitsevad kirikuringkonnad olid vennastekoguduse kasvava mõjuga võideldes sunnitud ette võtma radikaalseid muudatusi hariduselus, et säilitada ideoloogilised mõjutusvahendid noorsoo üle.

19. sajandi esimeste kümnendite kestel ei olnud talurahva koolid veel kindlalt seadustega piiritletud. Iga mõisa piirkonna, kihelkonna ja maakonna koolide saatus olenes kohalikust algatusest.

Nii Eesti- kui ka Liivimaa kubermangus toimus rahvakoolide juhtimine balti erikorra tõttu konsistooriumi kaudu.² Kindlamale järjele seati koolielu juhtimine Liivimaal 1840. ja Eestimaal 1859. aastal - mõlemas kubermangus loodi ülemmaakooliamet.

Otsustava tähtsusega sündmuseks vanade seisukohtade üm-

¹ Vt. lähemalt: G. F. Parroti 200-ndale sünni-aastapäevale pühendatud teadusliku konverentsi materjale. Tartu, 1967.

² Eesti- ja Liivimaa rahvakoolid olid 1832. aastal vormiliselt allutatud siseministeeriumile. 13. sept. 1838.a. seaduse põhjal anti voim talurahva haridusküsimuste otsustamiseks rüütelkonna maapäevale ja konsistooriumile.

berhindamisele sai 1840-ndate aastate talurahvaliikumine. Ula-
tuslik usuvahetamine ja väljarändamispuüded seadsid ohtu bal-
ti-sakslaste võimu rahva ideoloogilisel (resp. usulisel) mõ-
jutamisel. Leiti, et usuvahetust võib pidurdada rahvahariduse
tõusu, s.o. uute koolide soetamise ja õppetöö parandamise kau-
du.

XIX sajandi keskpaiku omandas kapitalismi sissetung põl-
lumajandusse kiire tempo. Kuigi feodalismi igandeid püsis
veel kaua, püüdsid mõisnikud oma majandust kiiresti uute olu-
kordade kohaseks kujundada. Kapitalivajadust aitas rahuldada
talumaade müük, mis eriti kuuekümnendail aastail sai Liivi-
maal tähelepanetava ulatuse. Ajavahemikul 1867-1882 ostsid
seal talupojad ligikaudu poole kogu talumaast - osa maad oli
juba varem ostetud. Eestimaa jäi ka selles suhtes maha, siin
algas talude müümine üldse hiljem: samade aastate kestel müü-
di talupoegadele kõigest 11,6 % talumaadest. Kuuekümnendail
aastail alguse saanud rahvuslik liikumine toetus tunduval
määral juba mõisa vahetust sõltuvusest vabanenud taluomanike-
le. Rahvuslikus liikumises kujunesid üsna varakult koolipo-
liitilised nõuded. Samal ajal, pärast Venemaa talupoegade
priikslaskmist ja külakogukondade maaga varustamist oli ooda-
ta reforme samuti eestlaste maa-alal, peale muu ka koolide
korralduses.

Meie käsitus puudutab kooli ja sellepärast jätame kõr-
vale aadli võitluse muud küljed Baltimaade mahajäänud erikor-
ra säilitamise huvides. Mis puutub koolidesse, siis rõhutati

korduvalt, et talurahva haridusega on kõik korras ja mingeid uuendusi pole vaja. Sellise mõttekäigu juures leiame isegi pöörase väite, nagu jätkuks talurahva lastele koduõpetusest, see on, vanemate kirjaoskuse edasilandmisest lastele.

Nende seisukohtade õigustamiseks avaldas "Revalsche Zeitung" 1861. aasta septembris kirjutisi, mis pidid kinnitama Baltimaade rahvahariduse head olukorda. Leiti, et eesti rahvas on juba kaunis haritud, see tulevat heast kodusest õpetusest, mis olevat parem kui s a n t k o o l i õ p e t u s. Rahvas olevat ka koduse õpetusega väga rahul, neil puuduvat tahtmine lapsi kooli saata. Talupoegadele olevat kirjutamis- ja rehendamisoskus liigne, vaja olevat ainult lugemisoskust, "sest lugemine teeb temale ta kirikus pruugitavad raamatud lahti ja on kindlaks usuõpetuse põhjaks". Kooliõpetus võivat võõrutada talupoega oma seisusest, õpetavat laisklema ja talutööd põlgama.

Mõisnike seas levis siiski valdavalt arusaamine, et sellise koolikorralduse säilitamine on võimalik ainult nii kaua, kuni keskvoimule suudetakse näidata koolide ülalpidamiseks antavat majanduslikku abi ja kooliõpilaste suurt arvu. Venemaa talurahva vabastamise aastail ja enne talurahva üldise rahvakooli asutamist oli keskvoimu kerge üllatada Baltimaade hariduse suhteliselt kõrge tasemega. Baltimaade koolikorraldus pidi olema üheks veenvaks näiteks, et selle provintsi

rüütelkondlik juhtimine on otstarbekas ¹.

Vähema tähtsusega polnud Balti kubermangude koolielule neli aastat kestnud poleemika "Venemaa alg-rahvakoolide mää-ruse" projekti ettevalmistamisel. See 1864. a. määrus oli Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnale eeskujuks ning ühtaegu tõsi-seks ähvarduseks: koolide allutamine haridusministeeriumile oleks tähendanud balti-saksa mõjuvõimu peatset kadumist koo-li- ja koduõpetuses ning oleks võinud olla senise rüütelkon-na võimustusüsteemi likvideerimise alguseks.

Balti-saksa valikkuses oli aktiivne rühm, kes pidas ai-nuõigeks teeks kohalike rahvaste saksastamist. Nende arvates polnud eestlased ja lätlased kui mahajäänud väikerahvad või-melised looma, arendama ja edasi viima rahvuslikku kultuuri. Kõige konsekvantsemalt esindasid seda suunda Tartu ülikooli ajaloo professor C. Schirren ja Liivimaa piiskop F. Walter. C. Schirren, õpetatud Eesti Seltsi esimees, soovitas 1863. a. ette valmistada saksa keele õpikuid, et tõhustada kooli-des maarahva saksastamist. Piiskop F. Walter läks veelgi kau-gemale. Liivimaa maapäeva avajutluses Riias 1864. a. avaldas ta kahetsust, et sinne maarahvas pole veel germaniseeritud. Esineja pani koosolijatele südamele: "... et me tänapäeval ei või ütelda, et terve Liivimaa on saksakeelne, selles oleme kõigepealt ise süüdi... Kui veel võimalik, andku jumal meile

¹ Vajaliku informatsiooni levitamiseks kasutati mitmesugus-te statistiliste kogumike abi, näit.: E. H. Busch, Mate-rialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen und Schul-wesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland. St. Peters-burg, 1862.

küllalt armastust, et seda tegematajäänut tagantjärele korda saata nimelt seni juba ausalt hoolitsetud ja edasi hoolitsetavate koolide kaudu".

Kuigi saksastamise püüe oli ainult ühe osa rüütelkonna programmiks, võib 60-ndail aastail märgata sellesuunalist pööret Eesti- ja Liivimaa koolipoliitikas. Senine passiivne suhtumine rahvakoolidesse asendus koolide kavakindlama juhtimisega (Põhja-Eestis kihelkonnakoolikomisjonide loomisega 1867. aastal ja saksakeelse õpetuse rajamisega kihelkonnakoolides). Tähelepandavaid nihkeid täheldame ka taktikas. Varem rõhutati püsiva järjekindlusega aadli ajaloolisi õigusi kui privileegide alust. 60-ndate aastate keskpaigast alates kavandati õiguslikke pisimööndusi ka eestlastele ja lätlastele. Seesugune ümberhäälestumine kutsus eriti slavofiilsetes ringkondades esile kiire reageerimise ja põhjustas vene ajakirjanduses ilmse opositsiooni.

Haridusminister A. V. Golovnini poolt 9. apr. 1866. a. siseministrile saadetud kirjas algatati Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rahvakoolide allutamist haridusministeeriumile Tartu õpperingkonna kuraatori kaudu. Põhjenduseks toodi keskväimnappi informatsiooni kohalikest koolioludest, mis tulenes eriti 13. sept. 1838. a. seaduses ettenähtud aruandluse mitтетäitmisest kohalike koolivalitsusorganite poolt.

1866. aastal haridusministriks määratud krahv D. A. Tolstoi esitas sama aasta detsembris Balti kindralkuberner P. Albedinskile järelepärimise, milles nõuti teateid seni

saatmata jäetud kooliaruande kohta, aga ka kindralkubernerisiklikku arvamust Ministrite Komitees arutusele tuleva Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rahvakoolide alluvussuhete kohta.

Aktiivselt hakkas balti mõisnike õiguste vähendamisele kaasa rääkima vene ajakirjandus: aastail 1867-1869 avaldasid ridamisi artikleid "Голос", "Москва", "Московские ведомости", "С-Петербургские ведомости", "Биржевые ведомости".

Neis nõuti balti aadli erioiguste piiramist, mõnesuguseid uuendusi talurahva olukorras, kuid ka kohu- ja koolikorralduse ühtlustamist Sise-Venemaa kubermangude seaduste alusel. Kulminatsiooni jõudis poleemika J. F. Samarini "Окраины России" esimese köite ilmunisega. Majanduslike ja poliitiliste küsimuste kõrval oli selles aktsioonis tähtsal kohal balti rüütelkonna hariduspoliitika.

Samarin pidas germaniseerimise suurimaks ohuks saksa keele valitsevat asendit ametiasutustes ja koolides, esmajoones gümnaasiumides ja Tartu ülikoolis. Ägedasti arvustati Baltimaade rahvakoolide ebarahuldavat majanduslikku olukorda ja koolmeistrite viletsaid palku "Московские ведомости" 1868. aasta veergudel. Rahva vähest huvi koolide vastu seletati äärmiselt kitsikute majanduslike oludega, mistõttu lastel pole võimalik kooliskäimiseks riideid ja koolitarbeid mu-retseda. Kriitikanooled tabasid väga valusasti Baltimaade koolikorraldust, mis allus kirikuõpetajatele ja mõisnikele. "Kui talupoeg tahaks oma lastele kõrgemat haridust anda," kirjutati "Московские ведомости" veergudel, "peaksid lap-

sed saksa keelt õppima ja saksa õppekeelega kooli minema." Säärase olukorra ainuõige lahendusena nõuti rahvahariduse ümberkorraldamist - vene keele sisseviimist koolidesse ja koolide allutamist haridusministeeriumile.

J. Samarini, M. Pogodini, M. Katkovi jt. kriitikale vastasid balti-saksa publitsistid vene ja saksa ajakirjanduses. Eri raamatuga esines C. Schirren, kes veel kord toonitas sakslaste kui Balti rahvaste kultuuritoojate osa. Ajakirjanduses märgiti põhiargumendina, et Eesti-, Liivi- ja Kura- maal puuduvad vene keelt rääkivad ametnikud ja koolmeistrid. J. Samarini mõttekaaslastelt järgnes omakorda süüdistusi valitsuse aadressil ning tsaarivõimult nõuti nüüd küsimuse otsustavat lahendamist. Seega oli poleemika sisuks vene keele toomine Baltimaade ametlikuks keeleks, ja kool huvitas J. Samarinit ning tema leeri peamiselt vene keele õpetamise vahendina. Tema vastaspool C. Schirreni ja teiste näol võitles endastmõistetavalt saksa keele senise positsiooni eest.

Ägedad nõuded vene keele õiguste laiendamiseks põhjustasid haridusministeeriumi uusi järelepärimisi kindralkuberner P. Albedinskilt rahvakoolide allutamise võimaluste kohta haridusministeeriumile.

Kindralkuberner arvamuse järgi polnud senist koolikorraldust võimalik muuta. Ta kirjeldas oma vastuses siseministrile olukorda järgmiselt: "Luteri usu rahvakoolide põhieesmärgiks on ettevalmistamine leeriõpetuseks, seetõttu alluvad koolid kirikuõpetajale ja mõisnike seast valitud ülevaataja-

tele. Koole peavad ülal kogukonnad ja mõisnikud. Kohalikud mõisnikud otsustasid üksmeelselt koole ainult sel juhul majanduslikult toetada, kui koolikorraldus jääb püsima endistele alustele." Mõisnike loobumine koolide toetamisest tähendanuks suure osa koolide sulgemist. Raskusi tekitaks haridusministeeriumi alluvusse mineku puhul ka rahvakeelt tundvate järelevaatajate leidmine. Kindralkuberner soovitas rohkem tähelepanu ja abi osutada vene õigeusu rahvakoolidele.

Poleemika Balti kubermangude hariduse ja rahvakoolide juhtimise ümberkorraldamise kohta lõpetati sellekohase arutlusega Ministrite nõukogus. Vastuvõetud otsused rahvakoole vahetult ei riivanud. 1. juulil 1867. a. kehtestatud korraldusega pidid riigi kulul ülalpeetavad koolid Tartu õpperingkonnas pidama riiklike ametiasutustega kirjavahetust vene keeles. Gümnaasiumi direktoriteks ja koolide inspektoriteks võis määrata ainult vene keelt valdavaid isikuid.

2. märtsil 1870 järgnes Riiginõukogu korraldus, milles peeti tarvilikuks venekeelsete gümnaasiumide, õigeusu koolide ja õpetajate seminari asutamist. Tsaarivõimu arvamust mööda pidid need abinõud olema "esimeseks, kuid kindlaks sammuks rahvakooli lähendamisel haridusministeeriumile". Õigeusu koolide toetamiseks otsustati eraldada igal aastal 30 000 rbl.

Õigeusu kihelkonna- ja abikoolide tõstmiseks majanduslikult samale tasemele luteri usu rahvakoolidega allutati õigeusu koolid 1. juulil 1873. a. Tartu õpperingkonna kuraatorile. Ülevaate saamiseks vene keele õpetamise leviku kohta

esitati 1872. a. alates Eesti- ja Liivimaa kuberneride aastaaruannetes statistiline ülevaade küla- ja kihelkonnakoolide kohta.

70-ndate aastate alguses kasvas silmapaistvalt tsaarivõimu huvi Balti kubermangude hariduselu vastu. 1872. aastal arutati Ministrite Komitees Eestimaa kuberneride aruannet vene keele õpetamise olukorra kohta rahvakoolides ja gümnaasiumides. Kuberneride arvates takistas vene keele õpetamist aadli vastu seis. Sellest ülesaamise ainukeseks vahendiks pidas ta koolide allutamist haridusministeeriumile. See oli aadli konservatiivsele osale hoiatuseks ka rahvakoolide korraldamises. Aasta hiljem, kui kubernerilt nõuti olukorra täpsemat analüüsi, õigustas ta oma ettekandes haridusminister D. A. Tolstoile oma ti senist koolikorraldust, osutades 1816. ning 1856. aasta talurahvaseadustele, mis määratlesid ka rahvakoolide alluvussuhted. Kuberneride arvates algas pärast viimase seaduse väljandmist rahvakoolide silmapaistev areng - 1860. a. tegutses 217 kooli 7679 õpilasega, 1872. a. juba 451 kooli 27 548 õpilasega ¹. Esimene osa ettekandest lõppes hinnanguga: "Nendest arvudest nähtub, kui suuri edusamme tehakse Eesti kubermangu rahvakoolides 1856. a. talurahvaseaduse mõjul." ² Kiitvalt

¹ 1872. a. kohta esitatud õpilaste arv näitab kuberneride vähest kooliolude tundmist. Ülem-maakooliameti poolt saadud andmed sisaldasid ka nn. kordajaid lapsi.

² Väärkontseptsioon, nagu oleks Eesti rahvakoolide olukord just tänu talurahvaseadusele järsult muutunud, leiab õigustamata tunnustust isegi hilisemate ajaloolaste (M. Lipp, H. Speer jt.) töodes.

tõstis kuberner esile mõisnike hoolitsust rahvakoolide eest, kus 1872. a. õppis 10 % kogu elanikkonnast, "mis teistele kubermangudele on esialgu veel kättesaamata". Kubermangude kohta väljaspool Baltimaid oli see väide paraku õige.

Vaatamata ilmsele püüdele näidata rahvakoolide olukorda kõige paremas valguses, pidi kuberner siiski tunnistama, et rahvas pole kehtiva koolikorraldusega rahul; ta märgib ka vene keele õpetamise nõuet. Viimase 17 aasta jooksul ei olevat rüütelkond koolide kohta esitanud ühtegi aruannet, mistõttu valitsusel puudub igasugune ülevaade rahvakoolide tõelisest olukorrast. Kuberner tegi olukorra parandamiseks kompromissettepaneku - kontrolli tugevdamiseks täiendada ülem-maakooli ameti koosseisu kahe rahvakoolide inspektoriga ning töötada kahe järgmise aasta jooksul nimetatud organi poolt välja uus seminaride ja rahvakoolide seadus.

1874. a. andis Ministrite Komitees rahvakooli olukorrast aru Liivimaa kuberner. Arutusel olid samad küsimused, mis kaks aastat varem Eestimaa kuberneril aruandes. Lisaks Liivimaa kubernerile pidi rahvahariduse olukorra kohta arvamust avaldama veel Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindralkuberner.

Siseasjade ministrile lähetatud ettekandes rõhutas kindralkuberner vajadust kehtestada 25. apr. 1875. a. väljaantud seaduse eeskujul kõigile kolmele kubermangule ühtne kooliseadus, mis ühtlustaks kehtiva koolikorralduse ja kindlustaks keskvõimu kontrolli koolide üle. Eriti teravalt tõusis rahvakoolide allutamise ja vene keele õpetamise sisseviimise vaja-

dus haridusministeeriumi päevakorda 1876. aastal, kui Riiginõukogus arutati 1874. a. väljaantud sõjaväemääruse rakendamise võimalusi Balti kubermangudes. 1879. a. alates nõutakse Eesti- ja Kuramaa kuberneridelt aruandeid 1875. a. kooliseaduse rakendamise kohta rahvakoolides.¹

Keskvoimu haridusalaseid nõudeid pidi mingil määral arvestama ka rüütelkond. Võimegi täheldada varasemate seisukohade revideerimist ja vältimatuid mööndusi keskvoimu survele. Esialgu oli küll väljapaistvaimaks uuenduseks vene keele õpetamise aasta-aastalt laiendamine kihelkonna- ja külakoolides ning Kuuda seminaris. Nii ootas rüütelkond riigi keskvoimu rahulolu senise olukorraga.

Kuuekümnendaist aastaist alates hakkasid eesti talupidajad oma ideoloogide kaudu ja vahetultki kaasa rääkima rahvakooli asjus.

Eesti talurahva ühiskondlik mõte ei saanud XIX sajandi keskpaiku kuigi palju avalduda. Seda esindas 1857. aastast alates J. V. Jannseni ajaleht ("Perno Postimees"; alates a. 1864 "Eesti Postimees"). Jannsen pööras väga palju tähelepanu koolidele, tema kaastööliste hulgas oli koolmeistritel väljapaistev koht. Jannsenil enesel puudusid kindlad hariduspoliitilised seisukohad, välja arvatud hariduse üldine pooldamine. Eesti rahvuslikus liikumises olid koolmeistrid üldse suure algatusvõimega. Nii oli 1869. aastal Esimese laulupeo

¹ 1875. aasta kooliseaduse põhjal pidi vene keel õppeainena kõikidesse koolidesse sisse viidama viie aasta jooksul.

789 osavõtjast mitte vähem kui 388 kihelkonna- ja külakoolmeistrit ¹. Järgmisel aastal asutatud Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuses oli koolmeistritel üsna suur osatähtsus.

Kuuekümnendail aastail aktiviseerunud koolide saksastamise tendentsi vastu astus välja Jakob Hurt. Esimese laulupeo kõnes (19. juunil) rõhutas ta ühelt poolt rahvuse säilitamist neil, kes on talupoegade hulgast lahkunud, teiselt poolt rõhutas ta mitte ainult küla- ja kihelkonnakoolide emakeelset õpetust, vaid ka vajadust asutada suurem eesti õppekeelega kool. Saksastamise ideoloogide arvates ei suutvat eestlased ega lätlased oma arvulise piiratuse pärast kultuurrahvaks saada. Selle vastu astus Hurt välja kolm aastat hiljem ühenduses Aleksandrikooli mõtte propageerimisega oma lendkirjas, mis avaldati koos Aleksandrikooli eeltööde aruandega. Selliseid vaateid avaldas Hurt korduvalt. Olgugi et J. Hurt kaotas edaspidi oma juhtiva koha rahvuslikus liikumises, ühendas teda C. R. Jakobsoni pooldajatega emakeelse hariduse nõue.

Juba ammu enne kogu maad hõlmava rahvusliku liikumise algust avaldub altpoolt koolipoliitilisi püüdeid. Talurahval olid kõige pakilisemalt lahendust ootavaiks küsimusteks agaarolude korraldamine (Lõuna-Eestis juba talude ostuga ühenduses), valla omavalitsuse ja kohtu ümberkorraldamine. Kuid juba 1864. aasta Pärnu- ja Viljandimaa talupoegade palvekirjas keisrile kerkivad esile ka kooliküsimused: "Et külla ko-

¹ "Eesti Postimees" 6. VIII 1869, nr. 31.

Eesti NSV
Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Võru Keskool

3. märts 1989

Kirjandus- ja ajaloo osakond

lide parrandamiseks ja kossutamiseks Rigivalitsus neid kog-
goni kolide Ministri kohto omma hole alla võttaks, ka soviksi-
me vägga, et nende kolides saaks ka vennekeelt õppetud, sest
et se läbbi meil Eestlastel olleks kergem Venne kubernemangu-
dega kaup adata ja muud asjad toimetada ja nekrudidel ker-
gem väeteenistust õppida ni kui tallopojal tööd ehk kohta ot-
sida, kui sedda ommal maal ei leia." Rahvakoolide allutamine
haridusministeeriumile tähendas märgukirja koostajatele kooli
vabastamist mõisnike vahetu mõju alt. Vene keele õpetus endast-
mõistetavalt emakeelses koolis oli ühelt poolt praktilise elu
nõue, teiselt poolt aga poliitilise orientatsiooni näitaja,
nagu see avaldus ka järgnevas rahvuslikus liikumises.

1872. aastal alustas oma tegevust Eesti Kirjameeste Selts,
kus töötas kaasa palju koolmeistreid ning kus tähtsal kohal
olid pedagoogilised kōned ja toimetistest kooliraamatud. Algu-
ses peamiselt koolmeistrite seltsina kavatsetud, oli Eesti
Kirjameeste Selts väga suure tähtsusega pedagoogilise mõtte
arendamisel ja populariseerimisel ning koolmeistrite isetead-
vuse tõstmisel.

Eesti ühiskondliku liikumise lõhenemisel oli rahvakool
mõlema tiiva hoole all. Rahvusliku liikumise konservatiivne-
klerikaalne suund püüdis rahvakoolide küsimusi lahendada tasa
ja targu, arvestades kõigepealt balti erikorra kestmist ning
ka hariduskorralduse senist struktuuri. Radikaalne tiib C. R.
Jakobsoni juhtimisel pidas pastoreid senise korra kaitsjateks,
seega aadli liitlasteks, kelle vastu ta juba varakult võit-

lust organiseeris. Ta pidas saksa pastoreid kõige kardetava-
maiks vaenlasteks, sest nad võivad ka mõisnikke üles kihutada.
Ta pidas siis ka vajalikuks selle "inimesesoo katku" jalge-
alust õõnestada. Kui Jakobsoni ajaleht "Sakala" 1878. aastal
ilmuma hakkas, siis oli ta kaastööliste hulgas varsti tervelt
175 koolmeistrit - koolmeistrid kujunesid varsti rahvusliku
liikumise radikaalse suuna toetajateks, kusjuures ühine keel
leiti nimelt haridusküsimustes ja koolipoliitikas.

Et klerikalismivastased mõtted koolmeistrite hulka tungi-
sid, sellest on mitmesuguseid tunnistusi. Selget keelt kõneleb
koolmeistri kiri ajalehele: "Niikaua kui ö ö t e e n r i d
Eesti rahva silmi pimedust puistavad ... paneme meie, kes oma
rahvast tööga armastame, oma lootust ... vägeva Veneriigi va-
litsuse ette ja loodame kindlaste, et need meie nõdrusele ap-
pi tulevad. Enestele võtame aga neid sõnu eesmärgiks, mis üks
kuulus Eesti mees kord on ütelnud: "Seni kaua, kui meie koo-
lid jäävad karjaste hooleks, seni ei saa neist muud, kui kar-
jaloomade kasvatajad..." Loomulikult polnud loota, et selline
kirjutis leiaks avaldamisvõimaluse.

Nagu poliitilistes väljendustes tavaks kujunes, pandi
võitluses oma maa võimude vastu lootus Venemaa keisrile. Nii
kujunes varsti üldiseks koolialane nõue: rahvakool rüütelkon-
na alt vabaks, eesti rahvakooli allutamine Venemaa haridusmi-
nisteeriumile.

Eesti rahvusliku liikumise radikaalse tiiva koolipoliiti-
lised nõuded avalduvad mitmesugustes kollektiivsetes märgukir-

jades, mida esitati valitsusele eriti 1880-ndate aastate alguses. 19. juunil 1881 esitati uuele keisrile Aleksander III-le soovid Eesti elu uuenduste kohta, mis tol ajal olid juba üsna populaarsed. Esimeseks allakirjutajaks oli C. R. Jakobson, viimaseks Mihkel Veske. Punkt "Rahva koolidest" kõlas järgmiselt:

"Rahvakoolid peaksivad Saksa mõisnikkude ja kirikuõpetajate valitsuse alt lahti saama, sest nii kaua kui seda ei ole sündinud, ei või ialgi loota, et sääal kasuliku ilmliku teaduste ja Venekeele õppimise eest nii saaks hoolt kantud, nagu seda väeteenistuseks ja täielikumaks harimiseks tarvis läheb, et inimene igalpool leiba võib teenida". Samal ajal esitatakse nõue, et kohus oleks rahvakeelne ning ülikoolist tulnud õigusteadlased peaksid valdama eesti keelt.

Märgukirja tuleb pidada rahvusliku liikumise valdava osa programmiks ka koolipoliitikas. Riigivõim saatis kohalike olude ja vajaduste uurimiseks 1882. a. Liivimaale senaator Manasseini. Senaatorile esitati hulk üksikasjalikke andmeid mõisnike omavolist koolmeistrite ametissemääramisel ja vene keele vähesest osatähtsusest õppeprogrammis. Temalt nõuti koolide majandusliku olukorra parandamist.

Põhjalikumalt puudutasid koolipoliitilisi küsimusi Viljandi- ja Pärnumaa seltsid, kes esitasid 1882. aastal senaator Manasseinile märgukirja nõuetega väga mitmelt alalt.

Peatükk "Meie rahva koolidest" sisaldab 4 punkti. Algatakse mõte, et kihelkonnakool oleks ka põllutöökool. Linna

elementaarkoolides, kreiskoolides, õpetajate seminarides ja gümnaasiumides olevat eesti õpilaste suur enamus (muid rahvusi 9-10 protsenti), seal peaks antama õpetust eesti keeles ning vene keel leidku rohkem ruumi, ja nimelt saksa keele õpetamise piiramisega. Tütarlastele asutatagu kihelkondades "kõrgemaid rahvakooli", linnades antagu tütarlastekoolides õpetust eesti keeles. Rahvakoolid vabastatagu luteri usu vaimulike ja mõisnike voli alt. Praegu olevat neil võimalus igal ajal tublimaid koolmeistreid lahti lasta. "Kooli tunnude planid on aina usuõpetuse ja liig palju pähä õppimistega täidetud, mis läbi laste nõrk vaim ja mõistus saab ära rikutud; looduse lugu, kodumaa tundmist, viisika ja m.m. ei saa suguki õpetatud, mis laste Jumala tundmist veel täiendaksivad, ja põllu harimist parema järjele tõstaks. Kihelkonna ja muis ülemais koolides on liig palju saksastamist, kus õpetused aina saksa keelele antakse".

Märgukirja kirjutajad vaatlesid eesti rahvast kui ühtset talupoeglikku rahvast, kelle kool peaks olema rakendatud põllumajanduse teenistusse. Sellepärast on huvi ka loodusteaduste vastu ning "põlluharimise tõstmine paremale järjele" asetatakse kooli vahetuks eesmärgiks.

Oma aja väga kitsastes raamidest jõuti talurahva suurtes hulkades nõueteni, mida võiks sõnastada üldise emakeelse hariduse ja ilmliku kooli nõuetena. Senise saksa keele ainuvõimu vastu seati emakeel, saksa keele õpetuse arvel nähti ette vene keele õpetuse sissetoomist kooli ülemastmeis, arvestades eriti

üldise sõjaväeteenistusega seotud vene keele oskuse vajadust noormeestel, kuid ka **siseriigiga läbikäimisel üldse.**

Talurahva ja tema ideoloogide koolipoliitilised nõuded ei jõudnud rahvakooli õpetuse pikendamiseni ega vaestes tingimustes töötava külakooli põhjaliku ümberkorraldamiseni. Veel arvati, nagu kolmeaastane külakool võiks anda talurahvale vajaliku määra elus tarvilikke teadmisi. Haritlaskonna ettevalmistamises ei jõutudki kaugemale Jakob Hurda 1869. aasta nõudmistest, mida loodeti Alkesandrikooli organiseerimisega teostada. Olgu aga rõhutatud seda suurt vaimustust, mis valitses kogu rahva hulgas selle ainsana mõeldud eesti "kõrgema kooli" ettevalmistamisel. Paljudel ajalehekirjutustel, kõnedel ja märgukirjadel oli see ajalooline tähtsus, et need ühendasid talurahva suuri hulki rahvusliku liikumise haritlastest juhtidega ning kohalike rahvaalgustajatega ka koolipoliitilistes küsimustes, tõstes koolide ja rahvahariduse eest hoolitsemise rahvuslike huvide etteotsa.

Rahva koolipoliitilised nõudmised väljendasid omakorda aadlivaenulikkust ja olid üheks osaks rahvusliku liikumise aadlivastases kavas. Nagu muis asjus, nii lootsid C. R. Jakobson ja tema töö jätkajad ka koolipoliitikas Venemaa riigivõimult toetust oma demokraatlikele nõudmistele. Endastmõistetavalt ei võinud aga tsaarivõim kui alamrahvale ja võõrrahvustele olemuselt vaenulik võim neid nõudmisi, samuti kogu aadlivastast poliitikat toetada ega ellu viia.

Vastukaaluks rahva nõudmistele esitasid balti-saksa ring-

konnad ajalehtedes andmeid, milles püüti õigustada balti erikorda ja kehtivat koolikorraldust. Hariduspoliitika põhjendamiseks anti välja saksa-¹ ja venekeelne² statistiline kogumik Liivimaa rahvakoolidest 1881/1882. õ.-a. Venekeelse väljaande pikas eessõnas kinnitati, et Liivimaa rahvakoolide põhilisteks ülalpidajateks on mõisnikud, et koolivõrgu tihedus vastab enam arenenud Euroopa riikide omadele, et rahvusliku liikumise poolt ülestõstetud kaebustel koolitöö parandamiseks pole alust ja et eestlaste toeliseks eesmärgiks on mitte sedavõrd rahvakoolide allutamine haridusministeeriumile kui kiriku mõju väljatõrjumine rahvakoolidest.

1860.-1880. aastate majanduslik-poliitilised sündmused sundisid tsaarivalitsust ja balti mõisnikke revideerima mõndagi oma senistes vaadetes. Talurahvaliikumine ja arenev eesti rahvuslik liikumine kujunesid jõududeks, mistõttu said teoks mitmed reformid.

Kapitalistlike suhete pidev arenemine ning pärisorjuslike suhete kõrvaldamine Baltimaadel põhjustas ometi Eesti- ja Liivimaa rahvakoolide kiirema arengu kui Sise-Venemaa kubermangudes. Rahvakoolide võrgu loomist soodustas tsaarivõimu ja balti mõisnike poliitiline võitlus, mis teravnes eriti 60-ndate aastate teisel poolel.

¹ Materialien zur Kenntniss des evangelisch-lutherischen Landvolksschulwesens in Livland. Riga, 1884.

² Материалы к изучению положения евангелическо-лютеранских земских народных школ в Ливляндии. Рига, 1884.

Balti kubermangude tihedamaks liitmiseks Venemaaga oli tsaarivalitsuse poolt kavandatud vene keele kasutuselevõtmine ametiasutustes ja rahvakoolide allutamine haridusministeeriumile. Tsaarivalitsuse taotluste tagasitõrjumine nõudis rüütelkonnalt diplomaatilisi pingutusi: ühe argumendina kasutati rahvakoolide arvu pidevat kasvu ja õpilaste suurt hulka elanike üldarvust.

1864. a. "Alg-rahvakoolide määrus", sama aasta palvekirjade aktsioon, vene ajakirjanduse väljaastumised ja rahvusliku liikumise tugevnemine olid need tegurid, mis nõudsid senise usuõpetusele põhineva lugemiskooli ümberkujundamist kaasaaja nõuete tasemele. Valitsuse poolt järgnes 1875. a. kooliseaduse kehtestamine, mis kiirendas geograafia ja vene keele sisseviimist külakoolide õppeprogrammi.

80-ndate aastate alguses toimus tsaarivalitsuse poliitikas balti erikorra suhtes otsustav murrang: asuti Eesti-, Liivi- ja Kuramaa kindlamale ühendamisele teiste Venemaa osadega. Uute seaduste vastuvõtmisega viidi läbi ka uus koolireform - rahvakoolid allutati haridusministeeriumile.

KOOLIDE JUHTIMISEST TARTU-VÖRU KREISIS

18. SAJANDIST KUNI 1840. AASTANI

E. U i b u

J. Liivi nim. Alatskivi Keskkool

Käesolev lühiülevaade on üks osa kavatsetavas ulatuslikumas Tartu-Võru kooliolude käsitluses, mille materjalid ter-
vikuna on kogumisel. Selle osa esitamise põhjustas asjaolu, et koolide juhtimist on meie kooliajalooos veel võrdlemisi vähe valgustatud, mistõttu kooliajaloo kitsamate lõikude (ki-
helkondade kooliajalugu, koolikroonika materjalid jne.) uurijail tuleks paratamatult aega kulutada, et nende küsimustega kurssi saada. Alljärgnev võimaldab pisut põhjalikumalt tutvuda kooliorganite struktuuri ja tegevusega Tartu-Võru kreisis kuni 1840. aastani (üldjoontes oli selline organite süsteem kehtiv kogu Liivimaal, eriti aga Pärnu-Viljandi kreisis).

Tartu-Võru kreis hõlmas vaadeldaval perioodil umbes 1/4 Eesti ala elanikkonnast ¹, peaaegu kogu hilisema Tartu, Võru, Petseri ja Valga maakonna. Sinna kuulus 24 kihelkonda, millest põhja pool Emajõe asunud 8 tallinna murret kõnelevat kihelkonda - Äksi, Kursi, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Laiuse, Torma, Kodavere ja Tartu-Maarja moodustasid Tartu praostkonna, ülejäänud 16 lõunapoolset tartu-võru murdega kihelkon-

¹ Andmed on 1860. a. kohta; siis elas Tartu-Võru kreisis umbes 27% kogu Eesti elanikkonnast.

da aga Võru praostkonna. ¹ Selline jaotus kehtis kindlalt kiriku ja kooli asjaajamises, kuid seda tuleb eristada administratiivsetest kreisidest (maakondadest).

x

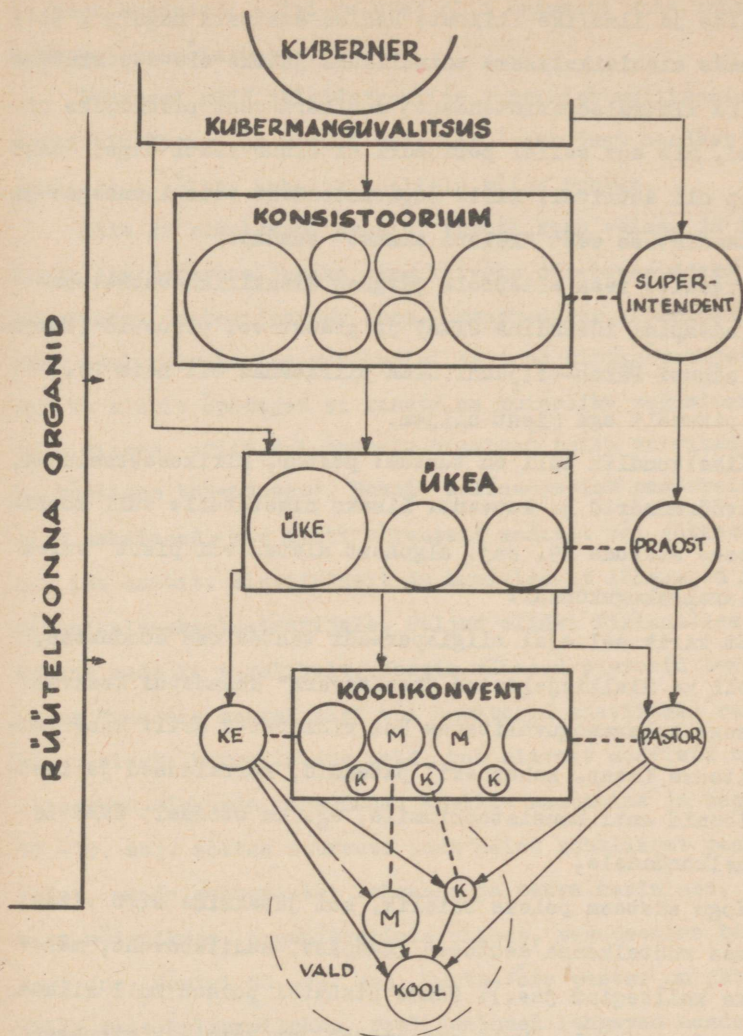
x

x

Kõigepealt on põgusalt tarvis tutvuda 18.-19. saj. kirikliku organisatsiooniga, sest kuni 1840. aastani ei olnud mingit vahet kiriku ja kooli valitsemises-juhtimises: seda teostati ühtede ja samade organite abil. (Rahvakool kujuneski ju kiriku vajadusest rahvast õpetada - algul vast ainult pühakirja tundma ja siis ka lugema, et "kõik omaenese silmaga näha võiksid, mida jumal pühas sõnas pakub".)

Kõrgemaks kirikuorganiks oli Liivimaa konsistoorium (lihtsustame veidi, sest tegelikult esinesid aegade jooksul veel alam- ja ülemkonsistooriumid ning 1832. a. kirikuseaduse põhjal ka Peterburis asuv kindralkonsistoorium, kuid kõik need ei ole käesoleva teema puhul olulised). Konsistooriumi kuulusid üks ilmalik president aadli hulgast, superintendent vaimuliku asepresidendina ja 2 ilmalikku ning 2 vaimulikku liiget (assessorit). Tegelikult oli konsistoorium aadli võitluse tulemusena kujunenud segaorganiks, kus

¹ Võru praostkonda kuulusid 19. saj. esimesel kolmveerandil järgmised kihelkonnad: Hargla, Kambja, Kanepi, Karula, Noo, Otepää, Puhja, Polva, Rannu, Rouge, Rõngu, Räpina, Sangaste, Urvaste, Vastseliina ja Vonnu. 70-ndal aastal liideti siia ka Tartu-Maarja.

KOOLIDE JUHTIMINE TARTU-VÕRUS KUNI 1840.A.(skeem)

ÜKEA-ülemkirikueestseisja-amet, ÜKE-ülemkirikueestseisja, KE-kirikueestseisja, M-mõisnik, K-kirikuvõõrmünder. Skeem on mõnevõrra lihtsustatud. On toodud ainult olulisemad seosed, konvendil ei ole märgitud koolmeistreid, kool on näidatud ainult ühel mõisal jms.

vaimulike ja ilmalike liikmete hääled suhtusid nagu 3 : 3. Kõrgemaks ainuisikuliseks vaimulikuks juhiks oli superintendent (ka kindralsuperintendent; mõnikord veel piiskopiks nimetatud, mis aga sellel perioodil ei olnus alati õige, sest piiskop oli autiitel, mille superintendent võis kauaaegse ja truud teenistuse eest "keisri armust" saada).

Organite reas allapoole järgnes ülemkirikueestseisjaamet (edaspidi lühendina ÜKEA) ja praost või praostid (Tartu-Võru, samuti Pärnu-Viljandi ÜKEA piirkonnas oli neid 2). Neist pikemalt aga pisut hiljem.

Kihelkondlik lüli on tuntum: pastor, kirikueestseisjad, kirikuvöörmündrid ja konvent. Lisaks nimetatuile tuli kooliasjadesse sekkuda 19. saj. algusest alates või pisut varem ka talurahvakogukonnal.

Et kirik sel ajal riigiaparaadi tähtsa osa moodustas, siis oli ka ülalkirjeldatud "masinavärk" ühendatud keskvalitsusega kubermanguvalitsuse kui rihmaratta abil: kubermanguvalitsuse (resp. kuberner) patendid, korraldused ja instruksioonid anti konsistooriumile, aga ka otseselt ÜKEA-le ja kihelkondadele.

Kogu süsteem poleks täielik, kui jätaksime siit välja Liivimaa rüütelkonna asutused (maapäev, aadlikonvent, maanõunike kolleegium jne.). Nende otsustel polnud küll riiklike seaduste kaalu, kuid arvestades, et kõigis kirikuasutustes olid rüütelkonna valitud esindajad, siis täideti mõnigi rüütelkonna otsus agaramalt ja innukamalt kui keskva-

litsuse seadused, kuigi ka need olid enamasti enne rüütelkonnaga kooskõlastatud.

Püüamegi nüüd jälgida koolide juhtimist-valitsemist, eriti kihelkonna ja kreisi ulatuses, sest just nendest instantsidest sõltus kohalik koolielu kõige rohkem.

Küla ja kihelkonna usuelu, samuti kogu vaimse ja ideoloogilise tegevuse juhiks ning kiivaks järelevalvatajaks oli kihelkonna pastor (pastor loci, Ortsprediger, Pfarrherr. Omal ajal rahvakeeles võrdlemisi levinud kirikuõpetajat, aga ka ainult õpetajat ei kasuta me võimalike segiminekuete vältimiseks, eriti kui õpetaja-nimetust tuleb tarvitada tema tõelises tähenduses). Enamik selleaegseist pastoreist olid sakslased, kes tihti põlvnesid aadlist või jätkasid oma isa ametit. Eluviisidelt ja huvialadelt lähenesid nad mõisnikule-ekspluateerijale. Paljud olidki kirikumõisa valdajana seda ka tegelikult. Hoopis vähesed pastorid tundsid kaasa "vaesele maarahvale" või huvidusid ajaviiteks rahva elust-olust; harva leidsid neid, kes siiralt soovisid rahva üllirasket olukorda parandada. Koolide asutamine ja tegevus 18.-19. saj. sõltus suuresti just neist kohalikest pastoreist, nende suhtumisest rahvasse ja rahva harimisse, suhetest mõisnikega, organiseerimisvõimest, tegutsemise taktikast jne. Mõnigi 18.-19. saj. Tartu-Võru pastor on jätnud jälje meie kultuurilukku, real juhtudel langevad nende ni-

medega kokku ka saavutused kihelkonna koolielus.¹ Kui koolid asutatud, sõltus pastorst, kui palju lapsi sinna suunati ja kui rangelt neid koolis käima sunniti, kuidas, kui kaua ja mida seal õpetati, kes õpetas. Kui olukord ei rahuldanud, oli pastoril oma ametialases kirjavahetuses ikka ja jälle võimalik poetada sõna-paar ka koolide kohta, kuni ülaltpoolt parajasse paika vajalikku survet avaldati. Teiselt poolt aga võis vähesega rahuldud vanameelne, laisk või vana, eriti aga rahvavaenulik pastor olemasolevad koolid lasta väga ruttu laostuda, kusjuures ülaltpoolt tihtigi sel puhul üldse mingit hukkamõistu ei järgnenud. Kooli laialisaatmiseks aitas näiteks pastori kinnitusest, et "tema arvates annab koduõpe-tus paremaid tulemusi kui kooliskäimine". Mingit järelkont-rolli tal karta ei olnud.

Kiriku majandusküsimused, samuti mitmed kihelkonna üld-majanduslikud ja administratiivsed asjad kuulusid 2 kiriku-eestseisja (Kirchenvorsteher, Kirchenpfleger; rahvakeeles ka kirikuvöörmündri-härä) kompetentsi, kelle kihelkonna mõis-nikud eneste hulgast konvendil valisid. Kooliasjades tuli kirikueestseisjail jälgida koolikonvendi otsuste täitmist mõisnike ja kogukondade poolt, olla vöörmündrite kaudu kur-sis koolimajade olukorraga, nõuda nende remontimist-ehita-

¹ Sellistena saab nimetada Vastseliina ja hiljem Rõuge pas-torit Marpurgi, Vonnu pastorit Körberit, Polva pastorit Oldekop'i ja Schwarzi, Kanepi pastorit Rothi, Laiuse pas-torit Jannaud, Kodavere pastorit Everthit, Äksi pastorit O. W. Masingut jt.

mist, hoolitseda, et koolmeistrid saaksid kätte ettenähtud palga, et vaestele koolilastele antaks magasist toetust jne. Peale muu kutsus kirikueestseisja kokku igakevadise koolikonvendi (maikonvendi) ja vajaduse korral kooliasjade arutamiseks ka erakorralised konvendid. Kihelkonnakooli olemasolu korral allus see otseselt kirikueestseisjale, kes kontrollis kooli sisulistki tööd (tema otsustada jäi isegi igakordne kehaline karistus), nii et kihelkonnakooli õpetajal tuli "ainult pastori nõu järgi käia, kuid kirikueestseisjat kuulata" - nagu nurises uue 1819. a. talurahvaseaduse üle superintendent Sonntag. Võib arvata, et mõisnikust kirikueestseisja oma nõudmistes kihelkonna teiste mõisnike vastu, kes temaga tihsti sugulus- või muus seoses olid, eriti nõudlik olla ei saanud. Pealegi oli amet ühiskondlikel alustel, üldiselt võrdlemisi töömahukas (ülesandeid andis ameti teisteski lõikudes täita), mistõttu harva leidis kirikueestseisjat, kes koolide pärast oleks oma seisusekaaslastega vahetõrget rikkuma hakanud.

Otsustav osa kihelkonna kooliasjades oli konventidel, mis kirikueestseisja poolt enam-vähem regulaarselt 2 korda aastas kokku kutsuti. Konventidest olid kohustatud kirikueestseisjate kõrval osa võtma kõik kihelkonna mõisnikud või nende esindajad, pastor (ilma hääleõiguseta ¹) ja kiriku-

1

Oma aruandes 1851. a. maapäevale esitas Liivimaa ülem-maakoolivalitsus Vonnu-Valga ÜKEA ettepanekul taotluse, et pastori peaks vähemalt koolikonvendil hääleõigus olema. Taotluse tulemused ei ole teada.

vöörmündrid (nn. nõuandva häälega, kuid mõisnikke puutuvais asjus ei olnud neil sedagi). Aja jooksul kujunes 3 liiki konvente: kihelkonnakonvent (arutati kihelkonna elu üldküsimusi, nagu postikorraldust, teede korrastamist, kihelkonna ehitusi, epideemiate ja huntide tõrjet jne.), kirikukonvent (harilikult detsembris, puht kirikuasjade otsustamiseks) ja koolikonvent (mõnikord rahvakeeles ka "kihelkonna kooli-kohus") mais. Viimased said üldametliku aluse 1819. a. talurahvaseadusega, kuid Tartu-Võru kreisis muutusid need tavaks märksa varem. Juba 1809. a. soovis Kodavere pastor, et "igal aastal koolitöö lõpul ja enne algust konventi peetaks, kus kirikueestseisja, pastori, vöörmündrite ja koolmeistrite poolt kõiki kooliasju korraldada ja meelde tuletada saaks. Niisugused koolikonvendid annaks kooliküsimustele tähtsust ja kaalu ning tõstaks need üldsuse vaatevälja, nii et mõisad ja eriti talurahvas, kes kooli veel üldse hädatarvilikuks ei pea, harjuskid tehtud kooliparanduse-ettepanekuid vajalikeks ja seaduslikeks pidama". ÜKEA 1813. a. korralduses (täiendavalt ka 1816. a. korralduses) nõutigi igakevadist koolikonventi, kus pastor pidi esitama aruande koolide olukorrast (koolimajad, koolis käinute arv, nende oskused jne.), samuti talle alluvate kirikuteenrite (ka koolmeistrite ja vöörmündrite) nimekirja koos märkustega nende võimete ja töötulemuste kohta. Peale muu tuli sellel konvendil kindlaks määrata ka trahvirahad koolist puudunutele, kusjuures seda tuli otsustada kohal olnud mõisnike arvule vaatamata, vajadusel kiriku vöörmünd-

reid ja koolmeistreid kaasa tõmmates. Konvendilt puudunud mõisnikud pidid "sellega rahul olema, mida konvent kooliasjades otsustanud" ja kui nad vabandavaid põhjusi ei esitanud, siis veel ka raamatukassasse 5 rbl. trahvi maksma. Pastori kirjutatud koolikonvendi protokollis ära kiri nõuti 5-rublase trahvi ähvardusel ÜKEA-sse hiljemalt 15. maiks. Üksikasjalisi korraldusi-nõudmisi koolikonvendi kohta järgnes pidevalt veel hiljemgi ja kui Liivimaa ülem-maakoolivalitsus alles 1852. a. (kuigi juba 1819. a. seadus seda nõudis) andis juhendi koolikonvendi pidamiseks, oli see kõik Tartu-Võru kreisis juba enam-vähem juurdunud ja tundus ammu läbikäidud teena. Samal ajal kurtis ülem-maakoolivalitsus, et mõnes Liivimaa kihelkonnas koolikonvente veel üldse ei peeta. Koolikonvendist kohustati ka külakoolmeistreid osa võtma, kuid küsitav on, kui paljust neile vajalikust nad seal aru said, sest vaevalt iga asja nende ja vöörmündrite pärast tõlkima hakati.

Küsimuste ring, mida koolikonventidel arutati, arenes ja kasvas koos koolielu arenguga. Algul olid peaküsimusteks trahvirahade määramine, aga ka nende ärajätmine eriti halbadel aastatel, samuti vaeste ja lesknaiste laste puudumiste korral; koolimajade ehitamine ja remont; küsiti, kas koolmeistrid on tasu kätte saanud, kiideti-laideti koolmeistreid ja vöörmündreid. 20-ndaist aastaist alates hakati mitmel pool tublimaid koolmeistreid premeerima. Preemiaks, mis mää-

rati koolikonvendil, oli tavaliselt 5-10 rubla raamatukassast¹. Samuti hakati seal trahve määrama neile koolmeistritele ja vööründritele, kes puudujaid lohakalt üles andnud või muidu hooletud. Mõnes kihelkonnas, näiteks Laiusel, töötati konvendil välja eriline "kataloog" ehk "juhataja külakoolidele" - omamoodi õppeplaani ja programmi kogu kooliaastaks, või võeti vastu "õpetuse põhinõuded" (Kodaveres). Koolikonvendil otsustati kihelkonnakooli avamine, õpetaja ja kooliteenija tasu, määrati-jaotati kooli ülalpidamiskulud, valiti õpilased. Muudugi jäid eri kihelkondade koolikonvendid veel kauaks ajaks erinevateks. Nõudis aega ja korduvaid ettekirjutusi, enne kui nad kõikjal oma ülesannete kõrgusele tõusid. Veel 1854. a. kurtis Liivimaa koolinõunik Ulmann: "Lastagu koolikonventidel olla töelised koolikonvendid. Ärgu kardetagu hädategevaid asju ikka ja jälle arutada, nõutagu mõisnike osavõttu kooliasjade arutamisest."

Ainsateks talurahvaesindajateks selleaegses kirikuorganisatsioonis olid kirikuvööründrid (Vormund - eestkostja)².

¹ 1824. a. soovitas ka ÜKEA pastori ettepanekul premeerida koolmeistreid "ühe hästipoogitud laulu- või jutluseraamatuga".

² Rahvakeeles ei tehtud suurt vahet eestkostja (Vormund) ja eestseisja (Vorsteher) vahel, enamasti nimetati mõlemaid vööründriteks (kirikueestseisja = vööründri-härra). 1860. a. Liivimaa talurahvaseaduse sõnaseletustes soovitati eestkostjat (vööründrit) kasutada ainult alaealiste, vaestelaste ja nõrgamoistustlike hooldaja tähenduses, mujal olgu eestseisja (Vorsteher), sest "sündsämb om, kui egäle asjale vahet tetäs". Kirikuvööründrite nimetus oli aga liiaks juurdunud, et seda enam millegi muuga asendada, ka oli kirikueestseisja (mõisnik) juba sõnana olemas.

See ametkoht oli Liivimaal välja kujunenud juba enne 1686. a. kirikuseadust, mispärast siin ka hiljem lubati sama korra juurde jääda. Mitmete hilisemate instruksioonide ja visitatsioonikorraldustega (eriti 19. saj. algul) täpsustati vöör-mündrite valimise korda, nende kohustusi ja õigusi. Iga mõisa talurahvakogukonnal pidi olema vöörmünder, suurematel mitu. Vaba koha täitmiseks esitas vastav mõisnik konvendil ühe "au-sa ja korralike elukommetega isiku, keda juba mõnes teises ametis - kubjas, kilter jne. - ei kasutata". Kui kirikueestseisjal ja pastorigil "midagi selle isiku vastu ei olnud", kinnitas konvent tema ametisse. Kirikuvöörmündri võrdlemisi rohkearvulised ülesanded-kohustused sai summeerida tolle aja kohta kahtlemata mõneti austavasse - nii palju, kui siis austati näiteks kupjaid! - kokkuvõttesse: ta oli kirikueestseisja, pastori ja mõisavalitsuse abiks (rohkem küll jooksupoiksiks) kiriku majandusasjades. Kirikupolitseinaga aga lõhnas tema amet tublisti nuhkimise järele. Harva juhtus, et mõni julgem vöörmünder sai kirikuvisitatsioonidel ja konventidel sõnakese öelda ka oma piirkonna rahva kasuks.

Kooliasjades oli vöörmündril küllalt suur osa täita. Ta oli otseselt vastutav oma piirkonna koduõppe eest, tal tuli aidata pastorit koolikohuslaste nimekirjade koostamisel, viia koolinõutuile mõisniku sellekohane korraldus, olla suviti koolmeistri poolt korraldatud igakuiste laste katsumiste juures ja tulemustest pastorige teatada; koolide ja koolmeistri töö jälgimiseks pidi ta vähemalt kord nädalas kooli külasta-

ma jne. Kas ja kuipalju seda igal pool tegelikult tehti, on iseküsimus; mõned vöörmündrid arvatavasti polnud selleks kõigeks võimelisedki. Kuid teiselt poolt langes 19. saj. algul koolmeistrite puuduse tõttu mõnel pool võimekale vöörmündri-le ka kohustus kooli pidada, s.t. küla lapsi oma kodus (koolimaja valmimiseni) õpetada.

Hoolimata kihelkonnaorganite tähtsusest kohaliku algatuse elluviijatena, sõltus nende tegevus siiski küllalt palju kõrgemast organist: sageli oligi määrav just selle asjasse suhtumine ja vastav tegutsemine. Tartu-Võru ülemkirikueestseisja-ameti (ÜKEA; Ober-Kirchenvorsteher-Amt, rahvakeeles ka ülem kirikukohus) tegevus koolide organiseerimisel oli silmapaistev ja väärib üksikasjalisemat vaatlemist.

ÜKEA koosnes ülemkirikueestseisjast (üks maanõunikest, kreisi aadli poolt eluks ajaks valitud, võis aga 3 aasta pärast ametist tagasi astuda), ühest, samuti aadli poolt valitud ilmalikust kaasistujast (assessor nobilis) ja ühest vaimulikust (ass. ecclesiasticus ordinarius), kelleks oli kreisi vanem praost. Kantseleitöö eest hoolitses rüütelkonna poolt kinnitatud ja tasutud kiriku-notar. Kuigi tavaliselt ei olnud klassierinevust ega vaenu aadlike ja vaimulike vahel, võis mõnel perioodil siiski märgata nendevahelist võitlust kiriku- ja kooliasjade kompetentsi küsimustes ja juhiposit-siooni pärast. Osalt sellise võitluse tulemusena oli ÜKEA kujunenud puht aadliasutuseks ja esialgselt mõeldud peamiselt kiriku majanduslikuks haldajaks. Kuid kasutades talle

antud nn. välise visitatsiooni õigust, sekkus ta üha rohkem ka kiriku siseasjadesse ning 18. saj. lõppveerandil ja eriti 19. saj. algul muutus Tartu-Võru ÜKEA oma väga põhjalike üldvisitatsioonidega kogu kirikuelu arvestatavaks juhiks. Tõsi, selles astmes oli ette nähtud küll ka puhtkiriklik (sisekiriklik) lüli praosti näol (üks piirkonna pastoreist, kes oli kohustatud regulaarselt läbi viima nn. praostivisitatsioone ja jooksvalt aru andma kõrgemale lülile, s.o. superintendendile ja konsistooriumile), kuid Tartu-Võru kreisis jäi praostide koolialane tegevus ÜKEA tegevuse varju või liitus sellega. Juba 18. saj. 20-30-ndail aastail korraldas ÜKEA mitmeid visitatsioone ¹, kus esitati küsimusi ka koolide kohta. Algul olid need küsimused rohkem konstateeriva iseloomuga, järk-järgult aga muutusid üha suunavamateks. 1750.-52. a. visitatsioonikorraldustes määrati juba kindlaks, et talupoeg peab iga lapse pealt koolmeistri tasuks 2 koormat puid ja naela küünlaid andma, kusjuures isadelt ja peremeestelt ei võetud võimalust pärast lapse või kasvan-diku täielikku väljaõpetamist koolmeistrile ka veel midagi muud tänuningiks anda.² Koolmeistritel lubati tegelda käsi-

¹ Kubermanguvalitsuse patendiga kohustati Tartu-Võru kreisis korraldama majanduslik üldvisitatsioon 1725. a., kuid nähtavasti see viibis, sest visitatsiooniprotokolle on säilinud alles aastast 1727, 1729, 1730-31 jj.

² Yarem oli kohati pruugiks olnud, et koolmeister iga väljaopetatud lapse eest muu hulgas ka pool vaati (Tonne) olut sai, kuid kindralkuberner 6. sept. 1774. a. instruksiooniga see keelati.

tööga, kuid nii, et see ei segaks kooliõpetust; määrati kooliaeg mardist lihavõtteni; tuletati meelde ja rõhutati konsistooriumi 1739. a. korraldust, mille kohaselt koolist puudunud laste vanemad pidid trahvina kirikukassasse maksma "esimese nädala eest 4 valget¹, teise eest 6, kolmanda eest 8 jne." Määrati kindlaks koolmeistrite kohustused, samuti pastori kohustus kihelkonnakooli (resp. köstrikooli) igal nädalal paar korra kontrollida; näidati, kuidas ja kellest peab pastor koostama koolinimekirjad, samuti fikseeriti kodulaste kohustused.

Browne'i 1765. a. patendile järgnenud visitatsioonid ei lisanud koolikorraldusse uut, küll aga nõudsid patendi täpset täitmist: tõrkujaid ähvardati trahviga. Kindralkuberneri 1774. a. instruksioonis Tartu-Võru ÜKEA-le avaldas Browne suurt rahuldust seniste visitatsiooni-komisjoni juhendite ja korralduste üle uute mõisa- ja külakoolide kohta ning andis ÜKEA visitatsioonidele otseselt koolide korraldamise ülesanded. Ja Tartu-Võru 1775.-1777. a. visitatsioonikorraldustes² oligi koolialast juba märksa rohkem. Koolmeistri tubliduse ja võimete kriteerium oli küll veel võrdlemisi kitsas, nõuti vaid, et "tal oleks hea lauluhääl, hästi laulaks ja vaimulikke viise oskaks". Järgnes juhend, kuidas kõlbmata koolmeistrist lah-

¹ Valge - rahajühiku lihtsustatud nimetus 17.-18. sajandil; 1 valge rundstück = 1 hobeöör.

² 1775.-1777. a. visiteeriti Tartu-Võru kreisis 22 kihelkonda (2 kohta puuduvad andmed): 1775. a. 13 kihelkonda (visitatsiooniküsimused ja -korraldused olid siis vähem detailised), 1776. a. 4 kihelkonda ja 1777. a. 5 kihelkonda.

ti saada ning samas ka iseloomulik korraldus: "Et koolmeistri elukutse peajasjalikult talurahva lastele lugemise ja ristiusu õpetamises seisab, siis peab ta seda oma ametit ka kogu usinuse ja täie truudusega toimetama. Lapsi ei tule õpetada mitteainult katekismust tähttäheliselt lugema, vaid ka neid manitseda ja sundida samas sisalduvate käskude täitmisega." Kui manitsused ei aidanud, võis koolmeister lapsi sõnakuulmatuse, laiskuse või "muude noorusega kaasnevate üleannetuste eest leebelt ja süüteo vastavalt karistada". Enne karistamist tuli eksinu süü kindlaks teha ja karistamise juures ei tohtinud koolmeister ägestuda, et "selle läbi karistuse mõju mitte vähendada". Pärast karistust tuli last "tõsiselt, kuid armastusega parandamisele manitseda". Järgnes ka hoiatus, et lapsi ei tohi kunagi "mingiks tööks, vaid ainult õppimiseks pidada". Pühapäeviti tuli külakoolmeistril istuda kirikus köstri või kihelkonnakoolmeistri lähedal, et sellelt "laulude viise õppida", tema koolilastele aga näidati koht koolmeistri lähedusse, et nad "oma õpetaja silma alla jääksid". Samades korraldustes määrati kindlaks ka kooliõpetuse kestus: ühtki last ei võidud enne koolist lahti lasta, kuni ta lugeda oskas (fertig lesen), katekismuse 5 peatükki koos seletustega selged olid ning ta harilikke homiku-, söögi- ja õhtupalveid õigesti üles ütelda võis. Järgjekordselt nõuti korraldustes köstri- ja koolmeistriameti lahutamist, eriti suuremates kihelkondades, samuti määrati üksikasjalisemalt koolmeistritele tasu maksmise kord.

Kuid Browne'i 1765. a. patendiga käimalükatud kooliasi liikus visalt ja vaevaliselt. Pastoreilt ja praostidelt saabunud aruannete põhjal nurisesid kirikuülemused, et koolis käimine on vähene, koolidel puuduvad hooned või sobivad koolmeistrid, ÜKEA-d aga ei kutsu tõrkuvaid mõisnikke korrale. Kõik see põhjustas kindralkuberner Browne'i uue eeskirja (1. dets. 1785. a.), milles ÜKEA-lt nõuti koolide revideerimist, puuduste kõrvaldamist ja koolide kindlale järjele tõstmist. 1787. a. ilmus uus patent, kus kooliasjade edendamist veelgi rangemalt nõuti. Sellele järgnenud olukord Tartu-Võru kreisis ei ole veel teada, sest 18. saj. lõpul siin enam visitatsioone ei korraldatud, muu materjal selle perioodi koolide kohta on aga võrdlemisi lünklik ja laiali pillatud. P. Põld märgib üldtagajärgede kohta, et "koolide arv üldiselt kahanes, tähendab - käskkiri ei andnud soovitud tulemusi". Ja 1809. a. (tagasivaatega 1804. aastani) kurtis Kodavere pastor: "Keiserliku koolivisitatsiooni-komisjoni poolt 1786. a. antud juhendid ja käsud olid ainult hakatuseks, mida pealiskaudselt ellu rakendati; aga pääle selle, kui esimene algus tehtud, ei ole tulemustes edusamme näha." Kui see nii oli Kodaveres, kus 19. saj. alguses siiski enamikest teistest kihelkondadest koolide alal ette jõuti, siis on kaheldav, et olukord Tartu-Võru kreisis tervikuna parem oleks olnud. Millest oli tingitud see keskorgani (ÜKEA) vahepealne ilmne loidus, vajab veel selgitamist. 1804. aastast aga algas Tartu-Võru ÜKEA uus aktiivsusperiood, mil-

le põhjusi ei ole raske määrata, sest samal aastal asutatud ülikooli koolikomisjon ja selle koolikava hirmutas tõsiselt rüütelkonda ning sundis teda koolide alal tegutsema hakkama. Kuid nähtavasti polnud see ainus põhjus, sest Pärnu-Viljandi kreisis ei põhjustanud ju sama asjaolu mingit märgatavat koolielu tõusu. Võib arvata, et teiseks teguriks kujunes Tartu-Võru ÜKEA isiklik koosseis, eriti ülemkirikueestseisja maanõunik O. F. v. Pistohlkorsi isik¹, kes püüdis kooliküsimusi lahendada kroonumeheliku rangusega, sealjuures mitte salates oma tõelisi motive ja eesmäärke. Nii teatas ta avalikult, et kui aadel tegudega kinnitab oma nõusolekut "kõigi võimalustega kaasa aidata talurahvakooli edendamisel ja ülalpidamisel, siis koolid veel senisesse alluvusse jäävad; karta aga on, et kui aadel antud lubadust ei täida, need koolid kaugelt koormavamasse ülikooli alluvusse langevad". Ta kutsus mõisnikke end "kõrgete koolialaste korralduste" täitmisel pingutama, et niiviisi "maarahva heaolu kaudu omaenese kasu esile kutsuda".

1804. a. koostati uued "Keiserliku Tartu Ülem-kirikuvi-

1

Otto Friedrich von Pistohlkors sündis Põltsamaal Rutikvere mõisas, oli algul teenistuses Poola, siis Vene sõjaväes, kust 1781. a. majorina erru läks. Oli siis mitmeis rüütelkonna ameteis, nii ka a. 1800-1818 maanõunikuks ning Tartu-Võru ülemkirikueestseisjaks. Mõisnike "huvide kaitsmisel" ei kohkunud ta tagasi isegi 1804. a. talurahvaseaduse mõningasest võltsimisest. Kirjutanud ka mitmed majanduslikud ja teaduslikud tööd, millest meie botaanikute positiivse hinnangu on pälvinud tema "Botanisches Namenverzeichnis der im Livland einheimischen Holzarten ..."

sitatsiooni-komisjoni" küsimused ja korraldused (komisjonis Pistohlkors, superintendent K. Sonntag ja praost Asverus), mida täiendati järgnevatel visitatsioonikorraldustega (1812. a. jj.). Olulises osas kordusid siin varasemad korraldused ja määrused, rohkesti oli toetumist ja viiteid omaaegsetele Browne'i patentidele ja instruksioonidele - kõik ainult mõnevõrra laiendatult ning täpsemalt ja rangemalt tõlgitsetuna. Siin näitena 9. korralduse (1804. a.) paar punkti:

- 1) Pastor peab sügiseti kohe pääle mihklipäeva iga mõisapiirkonna koolikõlbulike laste kohta nimekirja koostama ja mõisnikule üle andma, ühtlasi järjekindlalt nõudma, et neid lapsi ka koolis hoitakse. Kui tema nõudmised-manitsused ei leia täitmist, siis teatab ta tõrkujaist kirikueestseisjale, kes, kui ka tema veenmised viljatuks jäävad, sellest ÜKEA-le üles annab, kus juba 1787. a. patendi §§ 1 ja 2 järgi toimatakse.
- 2) Mõisahärrad on kohustatud pastorilt saadud nimekirjas märgitud laste õpetamise eest võimalikult paremini hoolitsema - need kas kihelkonnakooli (kõstrikooli) andma või teisi võimalusi (kooie) laste õpetamiseks mõisas või piirkonnas leidma. Kui õnel talumehel on võimalus oma last lasta õpetada enda või naabri kodus, siis ei või tal seda eelist keelata, arvestades, et ta sellega säästab lapse rõiva- ja toidukulutusi, milleks paljudel talumeestel võimalused puuduvad.

Kuid niisugune väljaspool kooli õpetatud laps peab igal juhul kindlaksmääratud päeval enne lihavõtteid pastori juurde ilmuma, et see tema ettevalmistust kontrollida võiks. Kui pastor leiab, et õpetus on tagajärjeta olnud või ei vasta tulemused loodetuile, tuleb niisugune laps ilma ühegi vastuväiteta järgmisel sügisel kihelkonnakooli (köstrikooli) anda.

Tuleb märkida, et selles korralduses jäi täpselt määrata, keda ja kui paljusid kooli nõuda. Otsustajaks oli iga kord pastor ja sellest tuleneski erinevate kihelkondade väga erinev kooliskäijate või kooli nõutute arv. Kuid teiselt poolt on siin märgata seni nii hinnatud ja esiplaanil olnud koduõpetuse teisejärguliseks jäämist. Koduõpetus oli siin ette nähtud ikkagi vaid eriti raskete olude korral, pealegi põhjustas see tülika katsumise pastori juures ning halvemal juhul ka koolimineku, kuid siis juba "trahvilapsena".

Edasi järgnesid neis korraldustes täpsed juhendid aruandluseks (iseги kahekordseks) ja puudujaile trahvi määramiseks (iga puudutud nädala eest 25 kop.). Möisnikke kohustati 1787. a. patendi § 7 kohaselt "oma heldust näitama, et koolilastel vajalik hoolitsus ning nõutavad raamatud ei puuduks". Ähvardavalt tuletati meelde 1774. a. 22. sept. publikatsiooni, mille põhjal mõisad pidid 50-rublase trahvi ähvardusel mõisa- või külakooie ehitama. Korراتi varem avaldatud koolmeistri kohustusi laste õpetamisel ja karistamisel, samuti nende tasukorraldust. Arvestades kirikuvöörmündrite küllalt

suurt osatähtsust kujuneva koolivõrgu järelevalves, määrati kindlaks ka nende tasu ja soodustused. Õieti koondati kokku juba vanade tavadena kujunenud ja omal ajal ka Rootsi valitsuse poolt kinnitatud soodustused ja eesõigused, millele nüüd lisati Tartu-Võru kreisis veel vabastamine korrasteost ja vahist (Korde und Wacht). Seda korraldust teatati kõigile kihelkondadele ka 1806. a. eriringkirjaga.

Järgmise sammuna nõudis ÜKEA 1809. a. kõigilt kihelkondadelt erilise koolinõupidamise korraldamist, kus võõrmündritelt, koolmeistreilt ja teistelt asjaosalistelt tuli vastused saada 10-le peamiselt koolide olukorra kohta käivale küsimusele. Vastuseid vajas ÜKEA täpsema ülevaate saamiseks, sest kooliasi näis tõesti veel kõvasti lonkavat. Samaaegses ringkirjas toonitati, et Tartu ÜKEA "peab sügava pahameelega konstateerima talurahvakooli langust, milles isegi levivat kuritarvitust võib märgata. Kuigi kõrgete korralduste põhjal õigusega nõuda saab jne., siiski näitavad saabunud aruanded, et paljudes kihelkondades veel ühtegi kooli ei ole ja selle maarahvasse puutuva asja heaks vaid suvaliselt ja heaksarvamise järgi rohkem või vähem tehtud on või ka üldse midagi tehtud pole". Samas nõuti, et koolimajad tuleb 50-rublase trahvi ähvardusel vajalikku korda seada ja kus need veel täielikult puudusid, 1. septembriks 1810. a. ehitada. Tehtu kohta tuli pastoreil ja kirikueestseisjail õigeaegselt saata aruandeid, muidu trahvitakse ka neid 5 rublaga. Selliselt saabunud aruanded "pakkusid" küll mõnevõrra "rahuldust" ja "dokumenteeri-

sid enamike mõisavalitsuste head tahet", kuid üldiselt oli koolide kasuks ikka veel liiga vähe tehtud. Mõnes paigas oli isegi "seaduse- ja õiglusevastaselt" toimitud. Leidus koole, kus koolimaja kasutati kõrtsiks, koolmeistreid aga sunniti mõisateole. Teisal jälle kasutati talumeeste toodud koolimaja materjal mõisa poolt muuks otstarbeks jne. Algas ÜKEA mahukas kirjavahetus tõrkuvate mõisatega. Umbes 50 Tartu-Võru mõisat said 1811. a. kirjaliku meeldetuletuse, paljud koos 10-50-rub-lase trahvinõudega, kusjuures koolimajad tuli uue trahvi äh-vardusel ikkagi 15. sept. 1811. a. üles ehitada.

Kuid kui majade probleem enam-vähemgi lahenema hakkas, kerkisid uued raskused nende sobivuse ja nõustekohasuse pä-rast. Korralduste kohaselt pidanuks hea või vähemalt normaal-negi koolimaja olema akendega ja suitsuvaba, ometi lisandus siin mõisate majanduslikule vastuseisule nüüd ka talurahva enese vastuseis. 1810. a. kirjutas Kodavere pastor ÜKEA-le, et korstnaid ei julgeta ehitada sealt väljuva tule pärast , pealegi pidavat suitsuga tuba soojem olema ning toaõhule ole-vat kasulik, kui päeva jooksul rikutud õhk koos suitsuga väl-ja viiakse. Üle kümne aasta kulus "korstnasõjaks", enne kui asi enam-vähem korda sai.¹

¹ Veel 1824. a. teatas ÜKEA Kodavere kirikueestseisjale, et hoolimata korraldusest 1822. a. ja meeldetuletusest 1823. a. ei ole ikka Kirtsu, Nõva, Punikvere ja Omedu koolimajal korstnaid. Neil mõisail tuli nüüd maksta raamatukassasse 10 rbl. trahvi ja kahekordse trahvi ähvardusel koolimajad suitsuvabaks muuta. Aga ka 1828. a. ei olnud Kirtsu kooli-majal veel korstnat.

Koolide majandusliku külje tugevdamisel oli suur tähtsus Tartu-Võru ÜKEA ettepanekul asutada igasse kihelkonda eriline "raamatukassa". Liivimaa kubermanguvalitsus suhtus ettepanekusse pooldavalt ja kinnitas selle 16. sept. 1810. a. Raamatukassasse kogunenud summasid sai kasutada koolmeistrite ja võõrmündrite premeerimiseks (ka toetuseks) ning vajalike raamatute ostmiseks päris vaestele lastele. Edaspidi see kasutussfäär laienes ja hõlmas õppevahendite muretsemise kõrval ka kooli muude vajaduste rahuldamist. Esiolgselt laekusid raamatukassasse peamiselt trahvirahad kuuenda käsu vastu eksijailt (contra VI), samuti puudumistrahvid lastevanemailt. Hiljem lisandusid sinna veel teetrahvid mõisatelt, trahvid mitteõigeaegse leeriilumuse eest ¹ ja koolimaja- ning korstnatrahvid. Huvitav on jälgida erinevate kihelkondade raamatukassa aruandeid. Selgelt ilmneb siin vahe pastorite suhtumises koolide vajadustesse ja nende vajaduste rahuldamisse. Mitmed kihelkonnad hoidusid esialgu kulutustest, et koguda kapitali, mille intresse hiljem kasutada võiks. Ostudekskulutusteks nõuti ÜKEA igakordset luba, kusjuures tingimuseks oli, et kulutus ei ületaks poolt olemasolevast summast. Suuremad õppevahendite ja raamatute ostmised, kui mõnes kihel-

¹ 1807. a. 20. juuli patendiga nõuti leeri juba 15-aastaselt. Rahvas pidas seda liiga varajaseks ja harjumine nõudis aega. Hiljem kujunes siit sissetulekuallikas raamatukassasse, sest 1820. a. andis ÜKEA korralduse, et mitteõigeaegselt leeriskäijad maksavad trahvi: 16-aastased - 1 rbl., 17-18-aastased - 2 rbl., 19-20-aastased - 3 rbl. ja veel vanemad - 5 rubla.

konnas tekkisid külakoolide juurde ka "väikesed raamatukogud", algasid küll veel sajandi keskel, kuid eelnenud periood raamatukassade "kasvatajana" pani sellele aluse. 1851. a. instrukt-sioonis nõudis Liivimaa ülem-maakoolivalitsus koolikassade asu-tamist kogu Liivimaal, kuid 1853. a. üldaruande põhjal oli asi selles osas veel vähe edasi nihkunud. Märgitigi, et Tartu-Võru kreisis on koolikassad juba ammuasutatud raamatukassadega ühendatud ja ei puudu sellepärast kusagil, mujal aga on neid veel vähe.

Juhtimise operatiivsuse huvides, ja seda isegi selleaeg-sete tempode juures, oli vajalik asutustevaheline side, s.t. posti enam-vähemgi ladus funktsioneerimine. Seda arvestas ka Tartu-Võru ÜKEA, kui ta 1809. a. nõudis kohtadel posti olukor-ra arutamist ja endale kihelkondade postikorraldusest ülevaa-te saatmist. Üldjoontes kulges see nii, et ülalt tulevad kir-jad, patendid, ringkirjad jms. toodi kõigepealt kihelkonna pastoraati, kust mõisatesse puutuvad asjad edasi toimetati (mõnes kihelkonnas tasulise postivedaja poolt), patendid ja ringkirjad (tsirkulaarid) aga lähemasse mõisasse viidi, kust need pärast nendega tutvumist (selle kinnituseks tuli pöörde-le kirjutada allkiri ja kuupäev) järgmisse mõisasse toimetati jne., kuni ring täis ja viimane mõis dokumendi pastoraati tagasi tõi, kus see ka järgmisel konvendil veel ette loeti ja siis kirikuarhiivi paigutati. Tartu-Võru ÜKEA-l oli 19. saj. esimestel aastakümnetel kihelkondadega võrdlemisi tihe kirja-vahetus, kusjuures suur osa kirjadest käis koolide kohta. Ha-

rilikult saadeti aastas üks või mitu suuremat ringkirja (enamasti trükikojas trükitud), millest mõned olid päris ringkirjad, s.o. kõigile kihelkonna mõisnikele mõeldud, mõned aga ainult kirikueestseisjale või pastoreile adresseeritud. Otse- ne juhtimine käis iga-aastaste nn. "märkuste ja eeskirjadega kooliaruannete kohta", mis jõudsid kihelkondadesse sügiseti, s.o. pärast maiaruannete läbivaatamist ÜKEA poolt. Nendes kirjades sõeluti üksipulgi läbi aruandest ja pastori seletuskirjast ilmnunud kitsaskohad, anti nõu, soovitusi ja korraldusi, hoiatati, trahviti, kiideti, tänati jne. Kuid karistustega oli lugu küll harilikult nii, et rohkem ähvardati kui karistati.

Aruanded, mida pastorid koolide kohta esitasid, olid 18. saj. lõpul ja 19. saj. algusaastail väga juhuslikud, erinäolised ja tihti pealiskaudsed. Enam-vähem ülevaatlikuks muutusid nad 1809. a. alates, kuid ka siis veel mitte kõigis kihelkondades. 1810. a. kirjaga nõudis ÜKEA küll kirikuteenrite (köster, kihelkonnakoolmeister, organist, külakoolmeistrid ja kirikuvöörmündrid) iga-aastase nimekirja ühtlustamist, kuid koolitabelid jäid 1813. aastani suuresti sõltuvaks pastorige fantaasiast, täpsusest, aga ka laiskusest või hoolimatusest. Heal juhul võis sealt koolide kaupä saada ülevaate koolis ja kodus õppinute, lugejate, veerijate ja aabitsaõppijate arvu kohta. Mõnes kihelkonnas tehti vahet kooli kirjutute ja koolis tegelikult olnute vahel, märgiti ka visiteerimise tulemused ja vabatahtlikult koolis käinute arv. 1813. a.

alates tulid kasutusele trükitud aruandetabelid, kus koolmeistri kohta käivate andmete kõrval nõuti teateid ka koolimaja olukorrast. Laste osas tuli seal märkida kooli sunnitute, usinalt koolis käinute, põhjusega ja põhjuseta puudunute, halvasti koolis käinute arv ning määratud trahvisumma. 20-ndail aastail ilmus aruandesse lahter, kuhu tuli märkida ka koduõpetust saanute arv. Sellisena püsis aruandlus üldjoontes kuni 40-ndate aastateni, siis hakkas tabelite vorm järk-järgult keerulisemaks muutuma.

18. saj. lõpp ja 19. saj. algus oli Tartu-Võru kreisile eriti raske ja rahutu. Feodaalse ekspluateerimise kasvust meeleheitele viidud talurahva kannatus katkes mitmel korral. 1784. a. suvel olid talurahva väljaastumised 19 Tartumaa ja 14 Võrumaa mõisas. Talupojad ähvardasid tapmiste ja süütamistega, kui neile õigust ei anta. Räpinas ja Karulas olid verised kokkupõrked sõjaväega. Uus rahutuste laine levis 1797. a.; Rannu mõisa talurahva vastupanu suudeti siis murda vaid soldatipolgu abil. Eriti tõsiseks läks Tartu maakonnas 1805. a., kui talupojad polnud rahul 1804. a. talurahvaseaduse alusel koostatud uute vakuraamatutega. Suurem vastuhakk oli sel puhul Sangastes ja jälle saadeti maakonda polk jalaväge ning kasakaid. 1812. a. tundsid talupojad ja koolmeistrid alalist nekrutihirmu, mitmes Võrumaa mõisas kasutati talurahva tööle sundimiseks sõjaväe abi. Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus põhjustas uusi rahutusi, mis algasid juba 1819. a. Kanepis ja Räpinas ning jätkusid 1820. a. mitmes Võru- ja Tartumaa mõisas (Vastse- ja Va-

na-Nursis, Udernas, Pangodis, Otepääl, Väike-Rõngus ja Kavildas). Karistused ja sõjaväe ning kasakate taludesse majutamine murdis vastupanu. 1822. a. puhkesid rahutused uuesti Räpinas, Kanepis, Kambjas, Vastseliinas, Võnnus jm. - seekord uute rendilepingute pärast.

Võiks arvata, et sellises olukorras koolide tegevus küll suurt edeneda ei saanud. Ometi näitavad aruanded 1815. a. alates Tartu-Võru piirkonna koolielu ilmset tõusu.

Aasta	Kihelkondade arv (kust andmeid)	Külakoolide arv	Usinalt koolis käinud laste arv
1815	24	257	4811
1820	21	262	5107
1822	24	293	6612
1825	24	284	8009
1830	23	281	10459
1834	23	301	10039

Kuigi 1819. a. talurahvaseaduse kooli osa ¹ põhjustas kogu Liivimaa ulatuses külakoolide arvu vähenemist ja koolide alalakäiku (seadus vabastas mõisnikud vallakoolide ülalpidamisest), näis Tartu-Võru osas lugu teisiti olevat. Kooliskäijate arv kasvas siin pidevalt ja koolide arvu väikest langust aastail 1825-30 võisid mõisnike vastuseisu kõrval põh-

¹ Lähemalt sellest vt. L. Andresen, Eesti rahvakoolide seadused XIX sajandil. Tallinn, 1966.

justada ka veel teised asjaolud.

Kuid talurahvaseaduses ettenähtud kihelkonnakoolidega ei saadud Tartu-Võru kreisis niipea hakkama. Kas peale aadli tõrkumise siin ka muid põhjusi leidus, ei ole veel päris selge. Igatahes kuni 40-ndate aastateni ei avaldanud ÜKKA selles osas küll mingit initsiatiivi ega aktiivsust. Kihelkonnakoolid olid neil aastail täielikult kohapealse algatuse hooleks jäetud, sellepärast oligi neid nii vähe ja nendegi tegevus vaevaline. Kanepis, Kodaveres, Laiusel, Palamusel, Harglas, Sangastes, Põlvas, Vastseliinas ja Tormas olid kihelkonnakoolid kuni 1834. a. enamikus vaid ajutiselt tegutsenud, 1834. a. töötas neist veel ainult 4, millest üksi Laiuse kihelkonnakool tõesti silmapaistev oli.

1834. a. arutati Valgas toimunud Liivimaa sinodil ¹ kooliküsimusi ja et seal koolide olukorra kohta peetud ettekandest väherõomustav, isegi masendav pilt avanes, moodustati olukorra täpsemaks uurimiseks erikomisjon, kes kõigile kihelkondadele koolialased küsimuslehed saatis ja hiljem saadud vastused läbi töötas. Eesti ala (Tartu-Võru ja Pärnu-Viljandi) vastused tulid 1835. a. alguseks Laiuse pastori Jannau kätte, kes neist kokkuvõtte tegi.

Neist kreisi kokkuvõtteist koostas komisjon üldkokkuvõtte 1835. a. sinodile, kust materjalid koos ettepanekutega Liivimaa

¹ Sinod - pastorate iga-aastane kuni nädala kestnud nõupidamine, kus arutati peamiselt sisekiriklikke küsimusi, peeti referaate, moodustati mitmesuguseid komisjone ja esitati ettepanekuid kõrgematele organitele.

vimaa 1836. a. maapäevale esitati. Pärast päris suuri vaidlusi otsustati seal luua esialgu igale kreisile koolide inspektorat (1 aadlik inspektoriks ja vaimulik nõuandjaks), kes olukorra veelgi täpsemaks selgitamiseks pidid koole täiendavalt revideerima. Tartu-Võru kreisi inspektoriteks said maanõunik Bruiningk ja pastorid Jannau (Laiuse) ning Schwartz (Põlva), kes kõiki piirkonna koole võrdlemisi põhjalikult revideerisid. Seegi kord kirjutas kokkuvõtte Jannau, kes märkis, et katsumiste tulemuste põhjal (kooliealiste lugemisoskus oli keskmiselt 65 %) ja pealiskaudselt vaadatult võiks olla rahvakoolist heas arvamuses, kuid see ei oleks tegelikult õige, mida tõendavad ka andmed koolide (koolimajade) ja õpetajate olukorra kohta. Tartu praostkonna (8 kihelkonda) 112 koolimajast olid ligi pooled, Võru praostkonna (16 kihelkonda) 196 koolimajast aga $3/4$ "päris vanad, lagunened, peaaegu tarvita-miskõlbatud, sageli ainult tervise hävitajad, mis oma paremal õitseaial vanadest küünidest, kõrtsidest, saunadest, kassarmutest jne. kokku seatud, - katused, seinad, korstnad (kui neid üldse on olemas olnud) kokku langenud, nii et kooliõpetaja mõnikord sunnitud on majast, milles ta peab õpetama ja kus ei koolilaudu ega koolipinke ei ole, lahkuma ja koos lastega naabri sooja rehte asuma".

Nende 1834.-1839. a. materjalide ning sinodi ettepanekute põhjal otsustas 1839. a. maapäev organiseerida Liivimaal uued kooliorganid (otsus kinnitati ja astus jõusse 1840. a.). Koolide juhtimine muutus tunduvalt, kuid selle käsitlemine

moodustab juba uue peatüki.

Lõppkokkuvõttena saame konstateerida Tartu-Võru kreisi külakoolide võrgu kujunemist juba 19. sajandi alguses, milles ka eelmise sajandi teise poole nn. Browne'i patentide mõjul rajatud mõisakoolid oma osa etendasid. Koolivõrgu tekkimisel edestas Tartu-Võru kreis Pärnu-Viljandi ala mitmekümne aastaga, Liivimaa Läti osa aga rohkem kui poole sajandiga. Koolivõrgu olemasolu võimaldas siin tunduvalt varem hakata lapsi massiliselt koolides õpetama, mis omakorda oli eelduseks, et kooliõpetust kõikjal nii tagasikiskuv koduõpe siin üha rohkem tagaplaanile jäi ja arusaamine kooli vajalikkusest rahvas juurduma hakkas. Ka koolide majanduslik külg oli Tartu-Võru kreisis mõneti paremini korraldatud, vähemalt sellele teatud alus pandud, et järgneval perioodil kergemini edasi liikuda. Küllap selle põhjusi on mitmeid ja need vajavad veel üksikasjalikumalt selgitamist. Kuid kindel näib olevat, et nende suhteliste edusammude üheks põhjustajaks Tartu-Võru kreisis oli koolide parem juhtimine, mis seisnes asjaomaste ringkondade tihedamas kontrollimises, nende alalises tagantöötamises ning seaduslike sätete täitmise rangemas nõudmises.

Tundub, et enamikes senistes kooliajaloo käsitlustes on Tartu-Võru piirkonnale selles osas liiga tehtud ja mainitud edusammudest mööda mindud - see aga muudab meie kooliajaloo vaesemaks, kui ta tõeliselt on olnud.

OTEPÄÄ KIHHELKONNAKOOLI ASUTAMISEST JA TEGEVUSEST

H. M ä g i
Otepää Keskkool

Liivimaa 1819. a. talurahvaseadusega oli fikseeritud talurahva lastele kaheastmeline rahvakool.

Kespool nimetatud talurahvaseaduse § 517 näeb ette, et "Iggas kihhelkonnas, kus kaks tuhat meestehinge, peab üks kihhelkonna-kool ollema, mis kõige omma ellamisse ja kolivalitsemisega kirriko-vöörmöndri härrade, ja kirriko-õpetaja issiärralisse üllevaatamisse ja vallitsusse al on.

Kihhelkonna-kolis peavad koggokondade kullo peäle, kõige vähhemalt kakstöistkümmend noort innimest õppetusse al ollema.

Kihhelkonna-kolis õppetakse ja õppitakse kirjutama; reh-kendama; kirriko-laulo visid laulma, ja katekismusse õppetust melemõtlemisega mõistma: peäle sedda õppetakse seäl ka, mis äbbausku vähhendab; ja kuidas innimenne ennast mõnne kahjo eest võib hoida; ning ommas seisuse põlves, omma töed ja teggemist mõistlikult ajada."

Samas seaduses nähakse ette, et kihhelkonna koolmeister võib olla ka köstriks, kui ta selle ameti peale sobib.

On teada, et juba enne Liivimaa 1819. a. talurahvaseadust asusid mõned pastorid omal algatusel koole rajama. Siinkohal

tuleks esile tõsta Kanepi pastorit Johann Philipp Rothi (1754-1818), kes juba 1804. a. asutas kihelkonnakooli poistele.

Kanepi kihelkonnakooli tegevus on aktiviseerinud ka naaberkihelkondi selliste koolide töölerakendamisele. Nii on otsest selle mõju märgatav Otepää kihelkonnas, kus pastorina töötas eesti keele ja kirjanduse arendajana tuntud pastori Johann Martin H e h n i järglane Bernhard H e h n ¹.

Otepää kihelkonnakool kujunes välja Otepää köstrikooli baasil, mille töötamise kohta seni teada olevad vanemad kirjalikud andmed pärinevad 1688. aastast.

1693.-1699. a. töötas siin õpetajana Forseliuse seminaari tuntud kasvandik I g n a t i J a a k .

Järgnevad andmed pärinevad 1731. aastast, kui on esitatud kaebus koolmeistri ja köstri J u u s a Henno peale: ametisse olla teda kutsunud õpetaja Virgin (mööldud on nähtavasti Virginiust, kes töötas Otepääl pastorina 1694-1704), koolmeister olla aga jooma hakanud ja ei oskavat ka oma ametit. Lapsi õpetavat ta oma talus ja neid olla väga vähe.

1775. a. kirikuvisitatsiooni protokollist selgub, et koolmeistri ja köstri ametit pidas tollal H a n s D ä m m (Stamm), kes oli 75 aastat vana, kuid pidas koolmeistri ametit edukalt, õpetades 70-80 lapsele lugemist, laulmist ja kattekismust.

Pärast Kanepi kihelkonnakooli töölerakendamist (1804)

¹ Töötas Otepääl pastorina 1801.-1849. a.

tekkis ka Otepää kihelkonna juhtivatel tegelastel mõte teise astme rahvakooli töölerakendamiseks.

13. novembril 1806. a. oli koos Otepää kirikukonvent, kus pastor Bernhard H e h n kannab ette plaani kihelkonnakooli (Parochialschule) asutamiseks. Oma sissejuhatavas sõnavõtus märgib pastor, et hariduse andmine eesti lastele on üheks tema suuremaks sooviks olnud ja ta kinnitab, et tema arvates on haridus ainus vahend, mis suudaks mõjustada rahva moraali.

Järgneb pastori poolt üksikasjaliku kihelkonnakooli asutamise plaani tutvustamine.

1.

Kooli asutamise eesmärgid:

Kool on ette nähtud talupoegade lastele, et nad hariduse omandamise eesmärgil ei peaks oma kihelkonnast välja minema. Kool peab olema kasulik kogu kihelkonna rahvale ja peab aitama kaasa rahva korralikumaks muutmisel.

2.

Õppeaeg koolis on 3 aastat. Selle aja jooksul on õpilased kooli juures nii suvel kui talvel.

3.

Õpilasi võivad saata kooli kogukonnad alljärgnevalt:

Otepää	- 2 poissi	Arula	- 2 poissi
Pilkuse	- 1 poiss	Päidla koos Makitaga	- 2 poissi
Nüpli ja Kastolatsi	- 1 poiss	Palupera	- 1 poiss

Vidrike	- 1 poiss	Pangodi	- 1 poiss
Ilmjärve	- 1 poiss	Neeruti	- 1 poiss
Pühajärve	- 2 poissi	Pastoraat	- 1 poiss

Kokku 16 poissi.

4.

Õppeained:

- a) lugemine;
- b) usuõpetus;
- c) kirjutamine ja kodune raamatupidamine;
- d) arvutamine;
- e) geograafia;
- f) pühakiri;
- g) looduslugu koos õpetusega inimkehast;
- h) kirikulaul;
- i) käsitöö (niipalju , kui talupojal koduses majapidamises tarvis läheb).

5.

Õppeained aastate lõikes:

I aastal:	II aastal:	III aastal:
a) lugemine	a) usuõpetus	a) usuõpetus
b) usuõpetus	b) kirjutamine	b) geograafia
c) kirjutamine	c) arvutamine	c) kirikulugu
d) arvutamine	d) geograafia	d) looduslugu
e) kirikulaul	e) looduslugu	e) kodune raamatupidamine
	f) kirikulaul	f) kirikulaul
		g) kirjutamine

6.

Kooli asukohaks saab kas vana härrastemaja või uue pastoraadi üks külg.

7.

Õppeplaani täitmiseks on olemas:

- a) üks hästi meelestatud eestlane, kes on pidevalt lugemist õpetanud;
- b) üks puutöömeister, kes igasuguseid majapidamisriistu võib valmistada;
- c) kirjutamist õpetab koolmeister M o r i t z (töötas köstriks kooli koolmeistrina - H. M.) ja laulmist köster Stamm.

(Oma sissejuhatavas sõnavõtus märgib pastor, et ka tema ise võib võtta mõned tunnid õpetust päevas.)

8.

Võttes arvesse Kanepi kihelkonnakooli kogemusi laste aastase toitlustamise osas, on vaja:

5 vakka rukist	58 naela liha
2 vakka otri	2 naela loomarasva
0,5 vakka herneid	2 sülda puid
68 naela kivisoola	1 nael seepi
17 naela rasva	

Selle muretsemine tuleb talurahval enda peale võtta. 16 poisile ja ühele söögitegijale peaks sellest piisama.

9.

(Siin tuuakse arvutus, palju eelmises punktis nimetatud

toiduainetest tuleb aastas ühe õpilase kohta.)

10.

Riietuseks ja ülalpidamiseks ning kostiks köstrile ja koolmeistrile (mitmesuguste kulude hüvitamiseks) igalt õpilaselt 15 rubla.

11.

Ülevaatajale, puutöölisele ja õpetajale väikesteks vajadusteks (paber, pliiatsid jne.) kogutakse kihelkonnast veel 5 rubla iga lapse kohta. See on esialgne, sest aasta vajadused pole ette teada.

12.

Kooli võtta eelkõige neid lapsi, kellel on võimalus saada tulevikus talu juhtijaks, kuna neile läheb teadmisi rohkem vaja.

Järgneb plaani arutelu. Pangodi talurahvakohtu esindaja kurdab, et nende piirkond on liiga vaene selleks, et toetada kihelkonnakooli asutamist. Ta teeb ettepaneku, et iga mõis annaks kihelkonnakooli heaks kingitusena 8 rubla iga lapse pealt kuue aasta jooksul. Sellele vaidlevad vastu eelkõige riigimõisate esindajad, väites, et nemad peavad selleks sama kõrgemalt poolt vastava korralduse.

Arutelu käigus viidatakse korduvalt Kanepi kihelkonnakoolile, millest võib järeldada, et konvendist osavõtjad olid hästi kursis Kanepi kihelkonnakooli majandusliku küljega.

Konvendi protokollis on märgitud, et otsus võeti vastu eri sättega, mille kohaselt kihelkonnakool peab olema pasto-

ri spetsiaalse järelevalve ja Liivimaa konsistooriumi juhtimise all.

Otsustati:

1. Kuna maja ei ole veel valmis ning halva saagi tõttu (1806. a. oli ikaldusaasta - H. M.) ei ole võimalik kooli kohene kokkukutsumine, vaid alles tuleval mihklipäeval (seega siis 29. septembril 1807).
2. Õpilaste vanus peab olema vähemalt 12 aastat. On võimalikud aga ka erandid.
3. Kui mõis tahab saata oma lapsi kihelkonnakooli, siis peab mõis neid ise ülal pidama.
4. See kehtib ka nende vanemate kohta, kes tahavad oma lapsi üle ettenähtud normi kihelkonnakooli saata.

Kas Otepää kihelkonnakool tõesti 1807. a. mihklipäeval tööle hakkas, selle kohta ei ole kahjuks siiani leidnud konkreetseid andmeid. On teada, et 1806. a. ikaldusaastale järgnes ikaldusaasta ka 1807. a., mis võis saada takistuseks kooli avamisel ka esialgselt planeeritud ajal - 1807. a. sügisel Tartu-Võru ülemkirikueestseisjaametile 9. augustil 1809. a. Otepää pastori saadetud kooliaruanne 1808/09. õppeaasta kohta näitab, et kihelkonnakool nimetatud ajal töötas.

Otepää kirikukonvent arutab 5. jaan. 1811. a. köster Stammi avaldust, kes tahab ametist lahkuda ja Antslasse tööle minna. Põhjuseks toob köster ette halba majanduslikku olukorda ja mitteläbisaamist koolmeister Moritziga. Kirikukonvent ei olnud nõus köster Stammi lahkumisega ja lubas igati

tema olukorda parandada. Alates 5. jaan. 1811. a. lahkub aga kihelkonna koolmeistri ametist Karl Härman M o r i t z . Tema ülesanded anti üle köster Stammile, määrates selle eest tal-
le lisatagu ja lubades tal kooli jaoks ka abilist pidada.

Edaspidistes Otepää kihelkonna kooliaruannetes märgitakse köstri nime taha ka "Kirchspielschulmeister" või lihtsalt kool-
meister. Alates 1812/13. õppeaastast on ametisse võetud ka abi-
köster (Reinhold Adamson). 1816/17. õppeaastal on ehitatud uus
kihelkonnakoolimaja. Praosti kirikuvisitatsiooni protokollides
on aga märgitud 1838. ja 1843. a., et kihelkonnakool enam ei
tööta.

Nagu eeltoodust selgub, pole läbitöötatud materjalide põh-
jal täiesti kindlalt võimalik öelda, kui kaua Otepää kihelkon-
nakool esialgselt töötas. See probleem vajab veel edasist uuri-
mist.

16. aprillil 1851. a. saadab Otepää pastor M. Kauzmann
Tartu Maakoolivalitsusele Otepää kihelkonna koolikonvendi pro-
tokolli 14. veebruarist 1851. a. Selle saatekirjas märgitakse,
et alates 1851. a. jaanuarist on kihelkonnakool tööle pandud.
Lisatud protokollist nähtub, et kihelkonnakoolis õppis 24 pois-
si. On ära toodud ka õpilaste jaotus kogukondade kaupa. Kooli
ülalpidamiseks on konvent otsustanud, et iga mõis maksab aastas
50 kop. hõbedas iga adramaa pealt, mis läheb koolmeistrile pal-
gaks ja valgustuskuludeks. Iga talumaa adramaa kohta tuleb ta-
lupoegadel anda $\frac{1}{6}$ silda puid.

Otepää kihelkonna koolide visitatsiooniprotokollis 7. juu-

nil 1855. a. tuuakse kihelkonnakooli kohta järgmised andmed:
"Uuesti asutatud 1851. a. Praegu õpib 15 õpilast. Õpilased on koolis omal kulul. Vastu võetakse mitmesuguses vanuses, mõningaid ka 14-aastaselt. Toidu võtavad õpilased kodust kaasa. Puud annab koolile kihelkond, küünlad ostab koolmeister kihelkonnalt saadud tasu eest. Õpetus kestab talvel 4 kuud. Kokku peab koolis käima 3 talve. Õpetatakse lugemist, kirjutamist, arvutamist, veerimist, piiblilugu, katekismust, laulmist nootide järgi, õigekirja, looduslugu, geograafiat, saksa keelt lugema ja kirjutama. Karistustena kasutatakse manitsusi ja mõnikord väikseid kehalisi karistusi. Õppevahenditeks on raamatud, suur tahvel, väiksed tahvlid ja maakaardid."

Alates 1851. a. jaanuarist on Otepää kihelkonnakool töötanud pidevalt kuni oma tegevuse lõpuni (välja arvatud 1882/83. õppeaasta, mil kool seisis õpetaja puudumise tõttu). 1879. a. valmis kihelkonnakoolile uus maja. 25 aastat (1883-1908) juhtis Otepää kihelkonnakooli tööd eesti rahvusliku liikumise nimekaim jutukirjanik Jakob P ä r n . Ainult kuue aasta jooksul võimaldati tal kasutada abiõpetajat (Friedrich Rosenfeldt 1888/89. õ.-a. ja Albert Väärsi 1900-1905), muidu pidi J. Pärn kogu õpetamise raskust üksi oma õlgadel kandma. Alates 1910/11. õppeaastast rakendatakse tööle ka teine õpetaja.

Alates 1919/20. õppeaastast nimetatakse kool ümber Vana-Otepää kõrgemaks algkooliks. Koolijuhataja Karl N e u m a n n i (1909-1930) initsiatiivil moodustati kooli juurde 1924/

25. õppeaastast alates põllumajanduslik täiendusklass (hiljem mitteametlikult ka teine põllumajandusklass - 7. ja 8. õppeaasta) ning kool hakkas tööle kuue õpetajaga.

Kodanliku valitsuse reaktsioonilise hariduspoliitika tulemusena jäeti 1930/31. õppeaastast kool tööle 2-komplektilise 6-klassilise algkoolina (täiendusklassid suleti, kooli jäeti tööle ainult 2 õpetajat - juhatajaks August A r m o l i k ja õpetajaks Celesta P e t t a i).

Alates 1948. a. sügisest muudetakse kool 7-klassiliseks (Vana-Otepää Mittetäielik Keskkool). Seoses Otepää linna uue keskkoolihoone ehitamisega muudetakse Vana-Otepää 7-kl. Kool 1961. a. septembrist 4-klassiliseks algkooliks. 1963. a. sügisel ühendatakse ka Vana-Otepää Algkool Otepää Keskkooliga ja endise Otepää kihelkonnakooli ja Vana-Otepää kooli hoone antakse Tallinna E. Vilde nimelise Pedagoogilise Instituudi õppebaasiks, millena see on kasutusel tänaseni.

HARGLA KIHELKONNAKOOL 19. SAJANDIL

L. M u s t

Hargla 8-kl. Kool

Seoses kapitalistlike suhete arenemisega tekkis 19. sajandi esimesel poolel talurahva hulgas järjest suurem vajadus koolihariduse järele. Ja 1819. a. Liivimaa talurahvaseaduse alusel otsustatigi asutada senise Hargla köstrikooli asemele kihelkonnakool.

Selles koolis peab vähemalt 12 õpilast käima. Kui vabatahtlikke nii palju ei leidu, siis otsib koolikonvent tarviliku arvu lapsi ja paneb nad kooli. Nende laste ülalpidamine, kelle vanemad või hooldajad seda ise teha ei jõua, toimub valdade kulul. Õppeaeg on sama, mis kogukonnakoolides. Õppeaineiks kirjutamine, rehkendamine, kirikulaulude laulmine, katekismus ja üldteadmised ebausu vastu võitlemiseks, hädaohtude eest hoidmiseks ning mõistlikuks kutsetöö tegemiseks. Õpikute, kirjutusmaterjali, valgustuse ja muu vajaliku kulud tasub vald, kust õpilased pärit on. (Nii ütles seadus.)

Sellele tuginedes määrati Hargla kihelkonnas üksikasjalikult kindlaks uue kooli majanduslik alus. Et kihelkonnakool leidis korralikud ruumid vastvalminud köstrimajas, siis otsustati kool avada 1829. aastal. Pastor teatas, et koolmeistriks on leitud sobiv isik ja kirikukonvent määras temale pal-

gaks 25 rbl. hõbedat, 12 vakka rukkeid, 12 vakka otri, 2 vakka herneid, 2 vakka ube ja korteri kütteks 20 sülda puid. Korrapäraseks õpilaste ülalpidamiseks määrati 1/12 vakka tan-ge, 1/12 vakka ube või herneid, 3 naela soola ja 1/2 naela rasva õpilase kohta. Kihelkonnakooli õpetaja oli samaaegselt ka köster.

Vaatamata mitmesugusele vastuseisule laskis Hargla kihelkonnakool välja esimese lennu õpilasi aastal 1832. See lend koosnes 24 poisist, kes olid rahuldavalt lõpetanud kolmeaastase koolikursuse.

Kihelkonnakooli peamiseks ülesandeks oli tulevaste peremeeste koolitamine ja külakooliõpetajate ettevalmistamine. Sellepärast võeti kooli eelisjärjekorras vanemaid perepoege. Seda kinnitab ka kirikuõpetaja aruanne Hargla kihelkonnakooli tegevusest, mille ta koostas vastuseks 1834. a. Valgas toimunud Liivimaa õpetajate sinodi poolt moodustatud koolikomisjoni küsimustele. Selles kirjutati:

"Kooli otstarve Harglas oli ja on peamiselt vaimset ja usulist haridust kihelkonnas edasi arendada. Selleks võetakse kooli esijoones andekamaid peremeeste poegi, kuna nad oma isade järeltulijatena tulevikus tähtsamat osa etendavad kui samaandelised vaesemate vanemate lapsed. Kui aga ka vaesemate laste juures silmapaistvaid vaimuandeid märgata on, siis ei jäeta ka neid hooletusse, vaid "haritakse" hoolega, et neist tublid külakooliõpetajad teha. Selle eesmärgi saavutamiseks tuleb õppe-

ainete kindlaksmääramisel kõik selline välja jätta, mis kasvandikke nende senisele seisusele võõraks võiks teha ehk rahvust haavata."

Kihelkonnakoolis õpetati usuõpetust, lugemist, kirjutamist (ilu- ja õigekirja), rehendamist, koorilaulu, kirja-seadmist, maateadust ja looduslugu. Kooliaja pikkus oli kolm aastat talvekuudel. Suvel pidid õpilased kahe nädala sees kaks päeva kooliõpetaja juures kordamas käima. Koolimaja oli Harglas ehitatud kihelkonnakooli krundile. Majas olid avarad ruumid lastele ja kooliõpetajale. Ka viimase palk oli pisut paranenud, kuna eelpoolmainitule lisaks sai ta igalt peremehelt nuusti (Griest) heinu ja kasutamiseks üheksa vakamaad tühja kooli maad.

Õpilaste toitlustamiseks anti magasiatadest pool vakka rukkeid hinge kohta kuus. Muud produktid pidid lapsevanemad ise tooma. Kihelkonna kulul osteti aga vajalikud kooliraamatud, rehendamistahvliid, kirjutuspaber ja küünlad valgustuseks.

Kihelkonnakooli töö tagajärgedega oli aruandja rahul. Õpilased suhtusid töösse tõsiselt. Enamik neist hakkas pärast kooli lõpetamist külakooliõpetajateks ja neid nimetab aruandja kõige paremateks teiste hulgas. Aruande lõpul tegi õpetaja sinodile ettepaneku, et kihelkonnakooli lõpetajaid vähemalt teatud aja jooksul nekrutiks ei võetaks, kuna olla väga valus näha, et kooli esimene vili liiga ruttu silmade eest ära kaob.

Nagu pastori aruandest nähtub, vähendasid mõisad õpilastele määratud toetust. Sellest tingituna ei suutnud majanduslikult vähem kindlustatud vanemad lapsed kooli saata ja õpilaste arv kihelkonnakoolis hakkas vähenema. Nii oli 1840/41. õppeaastal koolis vaid 13 poissi, neist kaks Liivimaalt. Õpetajaks oli köster Johan Stamm. Järgmisel õppeaastal aga suleti kool, kuna kogukonnad ei suutnud hoolekannet teostada. 1842. a. alustas kool taas tööd kaheksa poisiga, kellest 1845. aastal lõpetas kuus.

Seoses massilise usuvahetusliikumisega jäi Taheva 72 peremehest luteri usku vaid 40. Et õigeusuliste lastele avati uusi koole, siis siirdus enamik lapsi neisse õppima. Kihelkonnakool suleti uuesti 1846. aastal, avati aga taas 1850.a.

Õpilaste arv jäi endiselt väikeseks. Nagu nähtub 1858. a. visitatsiooniprotokollist, jäi kogu õppe-kasvatustöö korraldus tervikuna enam-vähem 1834. a. tasemele.

1859. a. juunis tabas kooli raske kaotus - suri kauaaegne köster ja koolmeister Johan Stamm. Et uut õpetajat ei õnnestunud kohe saada, oli kool 1859/60. õppeaastal suletud. Siis tehti Johan Stammi pojale Juliusele, kes oli lõpetanud Valga kreiskooli ja töötas koolmeistrina Kodaveres, ettepanek üle tulla Hauglasse, millega ta ka pärast pikemaid läbirääkimisi nõustus.

1865. aastal muutus kooli olukord mõnevõrra paremaks, kuna majandamisega tegeles nüüd kihelkond. Ka koolmeistri palka oli pisut tõstetud viljapalga lisamisega (pärast usu-

vahetusliikumist maksti üksnes rahapalka).

Kooli käis katsumas tavaliselt kaks väljastpoolt oma kihelkonda pärinevat isikut. Vaimulikuks revidendiks oli pastor ilmalikuks mõisnik (enamasti Urvaste ja Räpina mehed).

Kooli katsumine 14. mail 1874. a. toimus alljärgnevalt: kell 10.30 kogunesid koos revidentidega kirikusse kirikueestseisja, pastor, õpetajad ja õpilased. Pärast lühikest avatseremooniat (palve, laulmine) algas õpilaste teadmiste kontrollimine (katsumine). Kontrolliti piiblitööd ja katekismuse tundmist ning lugemise, laulmise, kirjutamise ja arvutamise oskust. Pärast katsumist läks vaimulik revident kantslisse ja teatas kontrollimise tulemused. Ühtlasi manitses ta koolmeisterid ja koolivanemaid, et nad peaksid truult ja südame-tunnistusega oma ametit. Koolinoored aga peavad olema hoolsad ja sõnakuulelikud. Lõpuks jälle palvetati ja lauldi. Järgmisel päeval, s.o. 15. mail kogunesid samad isikud, kaasa arvatud koolivanemad, pastoraati, kus anti vastused revidentide tavalistele visitatsiooniküsimustele. Kui kooli tööd puudutavad küsimused olid lahendatud, manitsesid revidendid taas koosviibijaid ja nõudsid neilt püüdlikku tööd.

Antud vastustest selgub, et kihelkonnakooli tuba mahutas 16 õpilast ja oli valgusküllane. Üksikud seinad aga vajasisid remonti. Viimasel aastal õppis koolis 12 õpilast, kes olid valitud kihelkonnakooli õpetaja poolt. Mainitakse, et kadakasaksad käivad ka koolis, momendil aga neid ei ole. Koolikursuse kestus oli kaks aastat. Õppetööd aga kavatsetakse

pikendada 1. septembrist kuni 1. juulini. Muutusi oli tehtud ka õppeplaanis. Õpetati nimelt saksa, vene ja eesti keelt, rehendamist, laulmist, geograafiat, orel- ja viiulimängu, reformatsiooniõpetust, ajalugu ja loodusõpetust. Õpilaste teadmisi hinnati enamikes ainetes heaks. Rehendamise oskus oli puudulik. Rääkimine saksa keeles oli päris hea, vene keelt osati väga vähe.

Õppetöö toimus kella 8 - 12 ja 14 - 17-ni, lõunavaheaeg oli kella 12 - 14-ni. Pärast kella 17 toimus aiatöö. Iga päev peeti hommiku- ja õhtupalvet. Distsipliin koolis oli seaduspärane. Olgu mainitud, et 1. klassi õpilastele anti kehalist karistust kuni 1865. aastani, hiljem aga kasutati karistamiseks autrahve ja vabaduse piiramist.

5. jaanuari 1872. a. kirikukonvendi otsuse põhjal koostati uue koolimaja ehitamise eelarve. Ehitus sai aga teoks alles 1882. a. Selleks andis kirikumõis materjali ja talupojad vedasid selle kohale. Rahalised kulud jaotati talupoegade ja mõisate vahel pooleks.

Uue kooli avamise aastal (1882) palus Julius Stamm end tervislikel põhjustel õpetajaametist vabastada. Tema palve rahuldati tingimusel, et ta siiski teostaks edaspidi kooli juhtimist. Uueks abiõpetajaks sai Wahhi Helmest.

Selle kohta kirjutab "Olevik" järgmist:

"Harglas on, kuidas kuuleme, kihelkonnakooliga õige tõsiselt peale hakatud. Kihelkonna poolt on kõik tehtud, et kool jalale saaks. Aga sääil tuli õnnetus. Kohane koo-

livalitsus kutsunud tuttava Wahhi Helimest koolmeistriks. Seda kuuldes on laste vanemad nii ehmatanud, et keegi oma poega ei taha rahvamatsilise õhu sisse kooli saata. Täniini olevat, ehk küll ju mitu korda kirikust lapsi kooli kutsutud, ainult üks või kaks poissi ennast kooli pakkunud. Mis sa meestele teed!"

Kolm kuud hiljem pajatas sama "Olevik":

"Hargla kihelkonnakool olevat enesele ommeti, kuidas meile teatatakse, ligi 30 õpilast kokku saanud. Inimestele seletatud, et Wahhi ainult abi olevat, kuna teine mees tema töö üle valvavat."

Nii ka tegelikult oli. Esimeses klassis oli 22 ja teises klassis 7 poissi. J. Wahhi sai palka 250 rbl., J. Stamm 50 rbl., 10 $\frac{2}{3}$ vakka rukkeid ja 10 $\frac{2}{3}$ vakka otri. Kooli olukord muutus väga heaks. Vaatamata soodsale olukorrale vähenes 1884/85. õppeaastal õpilaste arv (I kl. 8 poissi ja II kl. 7 poissi). Sama tendents jätkus ka järgnevail aastail.

Õpilaste arvu vähenemisele aitas kaasa see, et õpilastelt hakati nõudma õppemaksu. Nii tuli Hargla kihelkonnast pärinevatel õpilastel tasuda 5 rbl., väljaspool kihelkonda elunevail õpilastel aga 8 rbl. õppemaksu aastas.

1886. a. viidi rahvakoolid haridusministeeriumi süsteemi ja algas nende ümberkorraldamine. Kooli kaudu püüdis tsaarisevalitsus ellu viia oma venestuspoliitikat. Kuigi Baltimaadel asuti hävitama senist erikorda, sai ränga hoobi ka emakeelse rahvakooli areng. Järelevalve koolide üle pandi

rahvakooli direktoreile ja inspektoreile, ainult usuõpetus jäi veel kirikuorganite kontrolli alla. Vene keel sai kõigis koolides õppekeeleks. Seega seati rahvakool eeskätt vene keele omandamise teenistusse (eesti keelt võis tarvitada vaid emakeele ja usuõpetuse tunnis). Juba algklassidest peale hakati sisendama mõtet, et eesti kirjandust ja ajalugu ei olevatki. Kõik, mis puutus Vene sisemaasse, toodi lapsele lähemale kui see, mis teda ümbritses ja millega ta iga päev kokku puutus. Sellepärast jäid õppeained lastele sisemiselt suurelt osalt võõraks. Õpilased jäid pimedaks ja kurdiks reaalse elu vastu, harjusid tühjade sõnade tegemisega. Puuduliku vene keele oskuse pärast kõrvaldati koolist töölt vanad ja kogenud koolmeistrid. Neist põhjustest tingituna sulges Hargla kihelkonnakool 1887. a. taas 16 aastaks oma ukсед.

Sellele seadusevastasele sammule reageeris arukam osa kihelkonna elanikkonnast suure pahameelega. Tegevusse astusid ajalehtede kirjasaatjad. Kooli sulgemist häbivääristasid "Olevik", "Postimees" ja "Valgus". "Olevik" kirjutas: "Harglast teatatakse meile, et sealsel kihelkonnakoolil õpilastest puudu olla..."

"Valgus" paljastas otsesed süüdlased kooli sulgemises: "Harglast kirjutatakse meile, et sealne kihelkonnakool hingusele olla läinud. Seda olla kohalik õpetaja, köster ja nimetatud kihelkonna koolivanem J. K. korda saatnud... Kirjasaatja arvab nimetatud kooli kinnipanemise põhjust selleks, et kohaline õpetaja noorsoole peale val-

lakooli hariduse suuremat õpetuse saamist ei soovi ja ohkab: "Hale lugu, kui kooli hoolekandjad ise niisugust eeskuju annavad ja hariduse edenemist takistavad!" Kui lugu tõesti nõnda on, siis ei jää sealne seadusevastane kihelkonnakooli kinnipanemine vististi mitte kõrgemate ülemate silmade vahele ja saavad need kinnipanejad siis oma teenitud palga leidma."

Paar aastat hiljem võttis "Valgus" veel sõna ja esitas üleskutse võitluseks kooli avamise eest:

"Hilja aja eest oli meil kihelkonnakool, kus kasvandikke nii palju oli, et pealetulijad ruumipuuduse pärast enam sissegi ei mahtunud ja mitmed koguniste mujale kooli pidi minema. Kool oli kaunis tähtjas, nõnda et sealt mitu kooliõpetajat välja tuli, kes enamiste kõik omas kihelkonnas tublisti töötavad. Seesama kool läks ... igavesele unele. Kool puhkab vist oma endisest raskest tööst, aga sellega ühes hingab ka haridus pimeduse katte all, nagu kena loodus talvise lume all, kuni viimati ükskord päike paistma hakkab ja pimeduse katte ära kaotab; siis võib loota, et haridus nagu kevadine loodus talvise katte alt välja tuleb ja idanema hakkab. Kui siiski mõned jõukamad vanemad oma lapsi tahavad rohkem koolitada, kui seda külakoolis saab, siis peavad nad neid kaugele linna saatma ja nõnda rasket vaeva ja suurt kulu kandma. Ka ei või igakord ette näha, kuda last linnas ülesse kasvatatakse, kas heaste, ehk hooletumalt - mis halb on. Arm-

sad naabrid, kes on selle juures süüdlane? Eks see, kes kord ütelnud: "Mis sest saab, kui talurahvas oma lapsed nõnda targaks koolitavad. Meie, saksad, teeme seda." Kord tahtnud see isand kogunisti seda koolimajaagi ära müüa. Aga et koolikonvendi peal mõned agaramad valla saadikud selle vastu seisivad, siis ei tohtinud tema veel mitte koolimaja müüma hakata. Nõnda seisab see maja nüüd koguniste kasuta ja inimestest tühi, ja on kõstri kanaladele, prussakatele ja mutukatele eluasemeks. Niisuguses olekus on ilus maja kogunisti ära rikutud, et temal rohkem loomaluda kui koolimaja nägu on; põrand on juba ära mädanenud ja ka seinadki ei pea niiviisi kaua vastu. Vaatke, mis tegi see isand sel korral, kui võimsus koolide üle pastorite käes oli. Aga nüüd armsad vennad, kuna pastorite võimsus on lõppenud, tõuskem üles, visake pastori ikke endised riismed oma kaela pealt ära. Heitkem ühte nõusse ja seadkem kihelkonnakool jälle jalale..."

1905. a. sügisel avas Hargla kihelkonnakool uuesti ukse. Kooli asus juhtima energiline köster Jaak Tamm, õpetajaks oli Lepp. Kihelkonnakoolis hakkas õppima 30 meesõpilast, tütarlapse aga veel vastu ei võetud.

1925. a. liideti kihelkonnakool kohaliku 4-klassilise kooliga, mille tulemusena tekkis uus - Taheva valla 6-klassiline Algekool.

Nii lõpetas ligi saja-aastase vaevarikka tegevuse Hargla kihelkonnakool, olles 19. sajandil peaaegu ainsaks vaimuvalguse andjaks kohalikule rahvale.

VAIVARA KIHELKONNAKOOL 19. SAJANDIL

A. P r e s s i

Sinimäe 8-kl. Kool

Seaduslikku alust kihelkonnakoolide asutamiseks 19. sajandi esimesel poolel veel polnud, sellekohane seadus fikseeriti Eesti kubermangus alles 1875. aastal.

19. sajand oli eesti rahva ajaloos suurte murrangute ajajärk. Arenev majanduselu sundis ka Vaivaras mõisa elu ümber korraldama. Mõisa maid hakati suurendama talupoegade eluasemete arvel. Perjatses ja Sõtkel mõodeti maad kruntidesse. Lisaks sellele algas metsade laastamine, põldude kraavitamine ja kultuurheinamaade tegemine.

Kuna arenev majanduselu nõudis põllumajanduslike teadmistega inimesi, tekkis tolleaegsel mõisaomanikul mõte Vaivarasse põllumajanduskool avada.

1869. a. jaanuaris ¹ alustaski oma tegevust Vaivara kihelkonnakool 42 õpilasega (22 poissi ja 20 tüdrukut) kihelkonnakohtu majas. Esimeseks juhatajaks kutsuti Heinrich Masing, kes varem töötas Perjatse külakoolis.

1871. aasta lõpul saadeti H. Masing ülalpidaja soovil ja kulul Saksamaale põllumajandust õppima. Seal oli ta kaks ja pool aastat ning õppis selle aja jooksul Hildesheimi Põllu-

¹ Varem töötasid Põhja-Eestis juba Simuna (1835. a.), Jõhvi (1852. a.) ja Iisaku (1868. a.) kihelkonnakoolid.

meestekooli ning Halle Friedrichi Ülikooli kursustel. Samal ajal töötas Vaivaras tema asetäitjana Theodor Robert Hansen.¹

1874. aastal jõudis H. Masing Vaivarasse tagasi. Töötati välja kooli programm ja vastuvõtu tingimused. Peeti silmas kahte eesmärki: anda õpilastele üldist vaimset haridust ja põllumajanduslikku ettevalmistust.

"Eesti Postimehes" esitati H. Masingi poolt järgmine õpetöö programm:

Üldine vaimne haridus.

1. Eesti keel (õpetuse keel), õigekirjutamine ja kirja seadmine.
2. Kirjavara tundmine.
3. Vene keele kirjutamine ja lugemine.
4. Üldine igapäevane rehkendamine.
5. Matemaatika:
 - a) detsimaalnumbrid;
 - b) tähterehkendamine;
 - c) veeloodimine ja maamõõtmine;
 - d) ruumisuuruse rehkendamine.
6. Sehkendamine.
7. Sündinud asjade lugu.
8. Geograafia.

¹ Iisaku köster ja sealse kihelkonnakooli rajaja. Nähtavasti ei saanud Iisaku kool tol ajal jalgu alla ja seepärast tuli Hansen Vaivarasse Masingit asendama. Hansen on tuntud laulu "Ema süda" viisi autor.

9. Viisika.
10. Loomuse tundmine elus- ja taime- ja loomariigist.
11. Märkimise raamat.

Põllupidamise õpetuse jagu.

1. Põllumaade tundmine.
2. Põllumaade harimine ja talitamine.
3. Taimede, viljade ja loomade kasvatamine.
4. Heina- ja karjamaade pidamine ja harimine.
5. Üldine loomade pidamine.
6. Loomakasvatamine.
7. Elementide tundmine ehk lahutamise kunst.
8. Agrokultuur.
9. Põllutalituse raamatupidamine.
10. Üldine maa- ja majapidamise õpetamine.
11. Aiatööd.

Õppeaeg 2 aastat.

Vastu võetakse poisslapsi kogu Eesti- ja Liivimaa kubermangust, kui nad alljärgnevad tingimused täidavad:

1. Peab õppija laitmata olema ja seetarvis oma vallavalitsuse poolt lubakirja ehk passi tooma.
2. Õppija peab olema 14-aastane. Vanem võib olla.
3. Peab igapäevast külakooli olema lõpetanud, see on leerist (lugemisest) lahtisaamiseks tahetavat jagu katekismuse ja piiblilugusid mõistma ehk jo leeritatud olema (selle tarvis peab kohaliku kirikuõpetaja käest tunnistuse kirja

tooma).

4. Peab tema heast eesti keelt (maakeelt) lugeda, vigast etteütlemise järgi kirjutada ja kõiges neljas jaus (kokkuarvamises, mahaarvamises, kasvatamises ja jagamises) terve ja murtud numbritega rehkendada mõistma (selle tarvis koolitunnistused, kus õpetust saanud, kaasa tooma).

5. Ristimise ja rõugepanemise kirjad ühes tooma.

6. Peab igal pool-aasta algusel pool-aasta raha 12 rbl., teisel poolel 10 rbl., kolmandal poolel 9 rbl., neljandal ja igal edaspidisel poolel aastal (kui õppi ja kauemaks kui neljaks semestriks kooli tahab jääda) 8 rbl. hõbedas suur olema ja kaasa tooma.

7. Söögiraha on 40 rbl. hõbedas poole aasta pääle, mis ette peab makstud olema. ¹

Aastatel 1869-1874 töötas koolis 2 klassi. Pärast põllumajanduslike ainete juurdetulemist 1875. a. avati kolmas klass, 1876. a. lisandus neljas ning 1884. a. veel viies klass.

Vaivara kihelkonnakool kujunes kogu Vaivara kihelkonna kultuuri- ja hariduselu keskuseks. H. Masingi juhtimisel tegutses segakoor ja puhkpilliorkester. Kohaliku kihelkonnakooli lõpetanu E. Ülesoo juhtimisel tegutses näitering. Organiseeriti raamatukogusid.

¹ "Eesti Postimees" 16. X 1874, nr. 42.

1884. aastast alates hakati Vaivara kihelkonnakooli eestvedamisel ka koolmeistrite konverentse korraldama.

Pärast kihelkonnakooli allutamist rahvahariduse ministeeriumile (1886. a.) muutus õppetöö venekeelseks.

8. jaanuaril 1894. aastal tähistas Vaivara kihelkonnakool oma asutamise 25. aastapäeva. Anti välja mälestusmedal pealkirjaga "Vaivara kool 1869.-1894. jaanuar". 25 tegevusaasta jooksul olid hariduse omandanud 420 õpilast.

Vaivara kihelkonnakool tegutses kuni 1917. aastani, pärast seda hakkas ta tegutsema Vaivara 6-klassilise algkooli nime all.

Vaivara kihelkonnakool tegi palju kultuurielu tõstmiseks ja edasiarendamiseks. Haridus, mille kool andis, ei olnud suur, enamikule sai ta aga aluseks edaspidise haridustee jätkamisel.

LAIUSE KIHELKONNA TÛTARLASTE

MINISTEERIUMIKOOL

T. M a a s i k

Lähte Keskkool

19. sajandi lõpul kujunes Eestis välja uus koolitüüp - ministeeriumikool. Säärased koolid avati haridusministeeriumi majandusliku kaasabiga eesmärgil "... anda külaelanike lastele võimalus omandada elementaarharidus täielikumalt ja lõplikumal kujul võrreldes teiste küla-alkoolidega".

Kaheklassilise ministeeriumikooli ülalpidamiseks kohustus rahvahariduse ministeerium andma 1000 rubla aastas. Puuduva osa pidi katma vallavalitsus, kes pidi hoolitsema õpetajate palkade, koolimaja kütte ja valgustuse, hoonete remondi ja kindlustamise eest, määrama eraldi töötasu võimlemise, käsi- ja puutöö õpetajale, palkama kooliteenija, andma kooli käsutusse 1 tiinu suuruse maatüki, täitma ministeeriumi korraldused õppevahendite ja raamatute ostmise osas.

Laiuse kihelkonnas töötas kihelkonnakool 1822. a. alates, Tormas avati see 1820. a. Mõlemas koolis õppisid ainult poisid. Tõtarlaste haridustee lõppes harilikult külakooliga.

1894.a. otsustas Laius-Tähkvere vallanõukogu asutada Laius-Tähkveresse kihelkonnakooli tõtarlastele. 1894.-1897. aastail arutati vallanõukogus mitmel korral tõtarlasketooli avamisse puutuvaid küsimusi, taotleti kooli avamise luba rah-

vahariduse ministeeriumilt ja koguti elanikelt koolimaja ehitamiseks 2000 rubla.

11. märtsil 1897. aastal alustas Laius-Tähkvere 2-klassiline naisministeeriumikool tegevust. Kooli esimeseks juhatajaks valiti Antonie Epler.

Kooli majanduskuludest (umbes 1700 rubla aastas) kattis 720-900 rubla haridusministeerium, ülejäänud - vald. Koolimaja - 412 m² suuruse pörandapinna ja 2880 m³-se kubatuuriga põl-lukivist hoone - ehitati valla kulul. Samuti ehitati ka ait, laut ja kuur ning värvitud puumaja õpetajatele korteriteks.

Tütarlaste ministeeriumikooli võeti vastu nii oma kui ka vööra valla lapsed vanusega 9-10 aastat, kes emakeeles lugeda oskasid. Oma valla lapsed õppisid tasuta, teised (koolis käis ka Torma ja Simuna kihelkonna tütarlapsed) maksid aastas 3 rubla õppemaksu ja 5 rubla ööbimisraha.

Õppetöö kestis kokku 5 aastat, sellest kolm esimeses ja kaks teises klassis. Õppeaastad eraldati jagudeks. Õppeaasta alguse ja lõpu määras rahvahariduse inspektor arvestusega, et kooliaeg ei oleks lühem kui 7 1/2 kuud.

Koolis õpetati usuõpetust, vene ja emakeelt, ilukirja, ajalugu, matemaatikat, geograafiat, loodusõpetust, kirikulaulu ja joonistamist.

Õpetus toimus vene keeles. Lastel keelati ka vahetundidel emakeeles rääkimine. Õpetuse sisu kohta kirjutas kooli endine õpilane Amanda Tamm: "Geograafias õppisime kõik viis maailma jagu, ajaloo - vene ajalugu. Vene keeles grammati-

ka, keeleõpetus ja lühike süntaksis. Emakeeles grammatikat, lugemist ja isegi "Kalevipoeg" sai läbi võetud ja tsitaadid dramatiseeringus ette kantud jõulukuuse juures. Käsitöö oli sukakudumine, heegeldamine, lihtsa esemete - särgi, põlle jne. õmblemine ja igasugune ilutikand. Laulmises oli laule mõlemas keeles, nii eesti kui ka vene keeles. Eesti keelt saime rääkida eesti keele tunnis, käsitöös, laulmise tunnis. Võimlemist kui niisugust kohe ei mäletagi - see oli tol ajal nii öelda ainult nimeline õppeaine... Kirjutamisel kasutasid õpilased krihvlit, tahvlit ja hiljem vihikuid ilukirja ja matemaatika jaoks. Ilukirjas tehti rütmika harjutusi, õpiti paisuga tähti ja hästi loetavat kirja."

Muude õppevahendite (pildid, kaardid, gloobus, udupildid jne.) kõrval pakkus suurt abi ka kooli raamatukogu. Õpilaste raamatukogu sisaldas suurepildilisi juturaamatuid väiksematele ja vene kirjanike teoseid suurematele õpilastele. Õpetajate raamatukogus leidis pedagoogilist ja teaduslikku kirjandust, atlasi, käsiraamatuid ja ilukirjandust. Eestikeelseid raamatuid oli üsna vähe. 1915. aastal sisaldas õpilaste raamatukogu 295 ja õpetajate oma 671 teost. Summad raamatute muretsemiseks saadi koolipidude sissetulekutest ja haridusministeeriumilt.

Õpilaste üleminek jaost jakku toimus kevadel eksamite ja katsete põhjal. Kirjaliku eksami juures viibis ka inspektor. Pärast eksamite sooritamist matemaatikas ja vene keeles lubati õpilased pedagoogilise nõukogu otsusega suulistele katse-

tele, mis korraldati usuõpetuses, vene keeles, aritmeetikas, geograafias, emakeeles, geomeetrias, ajaloo, loodusõpetuses. Iga jao või klassi lõpetamisel anti välja tunnistus (koolil olid trükitud blanketid nii aasta- kui lõputunnistuste tarvis).

Laius-Tähkvere 2-klassilises Naisministeeriumikoolis õppis igal aastal 75-100 õpilast Laiuse, Torma ja Simuna kihelkondadest. Üksikuid lapsi käis ka kaugemalt. Tütarlastekoolina töötas kool 1907. aastani, siis hakati vastu võtma ka poisse.

HARIDUSELU JA KOOLIVÕRGU KUJUNEMINE HIIUMAAL

A. - L. M ä e u m b a e d

Käina 8-kl. Kool

V. M ä e u m b a e d

Hiumaa Koduloomuuseum

"Tarkus on kõikide kunstide meister..." leiab Hiumaa pärisorjast talupoiss Tönnis Jacobsohn oma saksa- ja ladina-keelsetes kirjaproovides, mis on kirjutatud Tallinnas 2. augustil 1734. aastal.

Hiumaa mõisniku Rosenthali pärisori Tönnis tundis nii suurt teadmistejanu, et tuli ise kohaliku pastori juurde ja palus end majasulaseks võtta, et saada võimalust töö kõrval pastori juures õppida. Kolme aastaga jõudis ta nii kaugele, et pastor ta Tallinnasse saatis, paludes kaaskirjas tema vabastamist pärisorjusest.

See on üks vähestest juhtudest, kus külalapsel õnnestus endalt pärisorjus "maha raputada", saada perekonnanimi, mida rahva hulgas küll liiaks (liignimeks) peeti ja omandada haridust, mis jäi üldsusele pikemaks ajaks kättesaamatusse kausse.

Üldiselt on teada, et Balti kubermangu aadel ei tundnud 19. sajandi 40. aastateni huvi rahvahariduse vastu ja oli kogu veendunud, et hariduse andmine eestlastele ning lätlastele on vastuolus aadli huvidega.

Hiumaa ¹ esimeste koolide asutamise mõte tekkis juba 18. sajandil. Nimelt määras Reigi pastor Carl Forsman 1775. aasta sügisel kohalike talupoegade hulgast oma kihelkonda kolm koolmeistrit. Raske öelda, mis sundis 20-aastast Soomest pärit, Turu ülikoolis õppinud noormeest seda sammu astuma. Võib-olla tegi ta seda innustatuna Soome märksa progressiivsematest haridusoludest või kuulus ta pietistlike pastorite hulka, kes võitluses hernhuutlusega tegid tagasihoidlikke katseid rahvakoolide asutamiseks ning vaimuliku kirjanduse soetamiseks.

Tolleaegne õpetus seisnes ainult lugema õpetamises. Käina kihelkonnas oli näiteks kirjutamise õpetamine pastori poolt kuni möödunud sajandi 60-ndate aastateni rangelt keelatud. Seevastu naaberkihelkonna Pühalepa pastor Sengbusch ² õpetanud ise külalastele lugemist ja kirjutamist.

On teada, et 18. sajandi lõpul oskasid juba paljud talupojad lugeda ja seda teistelegi õpetada. Vaemla mõisast (Käina khk.) oli määratud 1795. a. kolm talupoega koolmeistriteks (Reigi khk. juba 20 aastat varem), kes kahel päeval nädalas mööda peresid käisid ja laste lugemisoskust kontrollisid.

¹ Hiiu saar kuulus administratiivselt Eestimaa kubermangu koosseisu, seega tuli siin juhinduda koolide korralduses Eestimaa kohta kehtivatest seadustest.

² Aleksander von Sengbusch (1796–1883) – Pühalepa pastor a. 1822–1877

Vaku kooli (Käina khk.) kroonikas öeldakse, et aastail 1825-1860 oli ümbruskonnas inimesi, kes oskasid veerida ja oma nime kirjutada, s.t. inimesi, kes kuidagi olid kirjatar-kusega tuttavaks saanud. Konkreetselt märgitakse, et möödunud sajandi 50-60-ndail aastail oli Villemi külas Jaan Võortmann ja Allika (Hallika) külas Rüütli Simmu, kes ü k s p ä e v n ä d a l a s "võtsid lugema". Siinkohal tuleb lugema võt-mise all mõista, et nimetatud talupojad õ p e t a s i d oma küla elanikele v e e r i m i s t ja isegi kirjutamist.

Rebasselja kooli (Käina khk.) ajaloos kirjutatakse sõna-sõnalt: "Ümbruskonna vanemate inimeste kõneluste järgi on um-bes 1850. aasta ümber õppimine olnud lastele korraldatud kü-las kellegi lugeda oskaja külamehe juures, kaks päeva nāda-las enne leeri."

Õpetuse **kestus** oli selle järgi, kuidas keegi enam-vähem uue testamendi jõudis lugemisega ära õppida ja kümme käsku pä-he tuupida.

Analoogilisi näiteid võiks tuua veelgi, kuid sellestki nähtub, et lihtrahva hulgas leidis kirjatarkust tundvaid ini-mesi juba sel ajal, kui püsivast koolivõrgust polnud juttugi.

Lugemaõpetamisele hakati senisest suuremat tähelepanu pöörama 60-ndail aastail.

Peale mõisa poolt sisseseatud lugemisoskuse kontrolli toimusid veel iga-aastased nn. l a s t e l o e t a m i s e d pastori poolt. Tavaliselt ei piirdunud ainult lasteloetamise-ga, vaid viidi külade kaupa läbi r a h v a l o e t a m i n e,

mis seisnes nii laste kui ka nende vanemate ning üldse kogu kiriku ringkonna elanike lugemise ja pühakirja tundmise oskuse kontrollimises.

Käina kiriku kroonikas kirjutatakse, et 1865. a. jaanuaris alustas uus pastor laiaulatuslikku lokaalvisitatsiooni. Ta ei küsitlenud üksnes lapsi, vaid ka täiskasvanuid, kusjuures selgus, et kõikjal, eriti aga Lõuna-Hiiumaal, Emma ste p e e t i l u g e m i s t enamasti " l a s t e a s - j a k s ". Vähe oli täiskasvanuid, kes suutsid vaevata lugeda. Ilmnes asjaolu, et lugemist peeti nagu mingiks kohustuseks mida lapsepõlves tuli täita, kuid mida hiljem vaja ei läinud.

L a s t e - j a r a h v a l o e t a m i s e d ning l u g e m a v ö t m i s e d on rahvapärased nimetused. Need on kirjandusse läinud kas l u g e m i s k o g u n e - m i s t e (Reigi), l u g e m i s e k s a m i t e (Reigi, Emmaste) või l u g e m i s k a t s e t e (nn. järelkooli lapsed käisid laupäeviti koolis õpitut kordamas) nime all. Emmastes viinud lugemiseksameid läbi näiteks kiriku vöörmünder jne. Tihti ei piiritleta täpselt mõisa- ja vallakoolide mõisteid. ¹ Tundmata täpselt iga kooli ajalugu, võib tõesti tekkida raskusi aja kindlaksmääramisel, mil ühest või teisest mõisakoolist sai vallakool. Vastupidiseid juhte esines vaid

¹ Eestimaa ülem-maakoolivalitsus andis 1867. a. uue kooliseaduse, mis täpsustas esmakordselt rahvakooli nimetuse. Uue seaduse põhjal jagunesid koolid selle järgi, kes neid ülal pidas. Siit ka nimetused mõisa- ja vallakoolid. Kui mõis ja vald mõlemad kooli ülalpidamise kulusid kandsid, nimetati seda vallakooliks või lihtsalt kooliks (ka külakooliks).

Ungern-Sternbergile kuulunud maa-alal, Kõrgessaare ja Suuremõisa vallas, kus möödunud sajandi viimasel veerandil valitsesid isevärki ja haruldaselt kavalalt korraldatud kooliolud.

Kaugeltki mitte iga mõisnik ei mõistnud asja nii korraldada kui krahv Evald Ungern-Sternberg, et mõis koolid ülal peab ja vald ülalpidamise kulud kannab! Nimelt lootsid paljud rentnikud möödunud sajandi 80-ndate aastate alguses, kui kreeka-katoliku usk ootamatult Hiiumaal laineid lööma hakkas, et kui nad usku vahetavad, vabanevad nad senistest kooli- ja kirikumaksudest. Ungern-Sternberg laskis üsna lihtsal moel maad päriks kinnitada ja maksukohustus kestis edasi.

Ta võttis ka kahe kiriku ja seitsme vallakooli ülalpidamise täielikult mõisa kätte ning pani nende uute kulude katmiseks valdadele 11 % renti juurde. Nõnda tekkiski rentnikele üle õõ olukord, mille kohta krahv suurustades öelnud: "Uskuge kas või halli hundi sisse, aga kõik maksud peate maksma!" Nii mängis mõis võõra tasku kulul heategijat. Teisest küljest tuli see Pühalepa ja Reigi kihelkonna koolidele majanduslikult kasuks, võrreldes teiste valdade poolt ülalpeetavate koolidega. Esiteks paranes koolmeistrite töötasu. Nende aastapalgaks määrati Kõpus 210 rubla, teistes koolides 200 rubla aastas. Samal ajal kõikus teiste valdade "vaeslaste" rahaline palk 105-150 rbl. piirides.

18. sajandi viimasel kolmandikul hakkas Baltimail üha rohkem ilmnema pärisorjusliku korra lagunemise tunnuseid. Talurahva vastupanu mõisnike kurnamissüsteemile muutus järjest

visamaks. Kagu-Eesti kõrval juurdus Saare- ja Läänemaal vennastekogudus, mis leidis poolehoidu ka talurahva hulgas. Hiiumaal sai hernhuutlik liikumine alguse 1749. aastal Pühalepa kihelkonnas. Hiljem oli vennasteliikumises silmapaistval kohal Käina kihelkond. Vennastekogudused tekkisid ka Reigis ja Kõpus, kuna seal tegutses vennasteliikumise üks juhte - J. Marrasch. Pietistlikud pastorid ja osa valgustusajastu ideedest kantud liberaalseid mõisnikke soovitasid asutada r o h - k e m k o o l e , sest nad lootsid nende kaudu rahvas alandlikkust ja kuulekust kasvatada.

1787.a. sügisel töötas Käina kihelkonnas kolm kooli (Selja, Kaigutsi ja Lelu külas).

1795. a. oli peale eelnimetatute veel 11 kooli: Orjakus ja Vanamõisas üks, Aadma mõisal 2 - Ühtris ja Jausas, Putkaste mõisal koguni neli - Vellikas ¹, Nõmmel, Mäeltses, Mokakülas (vt. tabel 1).

Pühalepa alale tekkis esimene kool 1805. aastal Kassaris (Kassari mõis), kus koolmeistrina töötas Veo Peeter. 1820. aastal oli seal 70 õpilast, kuid 1822. aastaks oli nimetatud kool suletud ja selle asemel töötas kolm pühapäevakooli. 1829. a. kirjutab Pühalepa pastor A. v. Sengbusch, et kihelkonnas ei ole üldse koole, kuid lastele toimuvad pühapäevased õppused.

Seda ei saa aga öelda Käina kihelkonna kohta, kus tänu kohaliku pastori G. Fr. Ignatiuse ² initsiatiivile aeti asju

¹ Vellika küla nimetati hiljem ümber Putkaste-Selja külaks (mitte ära segada Kirikumõisa-Selja külaga).

² Georg Friedrich Ignatius (1789-1865) - Käina pastor 1818-1864.

HIIMUMAA KOOLID 18. JA 19. SAJANDI VAHETUSEL

Jrk. nr.	Küla, kus kool asus	Aastad, mil kool kindlasti töötas	Õpilaste arv. 1789.a.	Õpetajad 1789. a.	Kooli ülalpidaja
1.	Selja	1787-1805	9	Mardi Mats	Käina kirikumõis
2.	Kaigutsi	1787-1805	11	Mardi Simmo	
3.	Lelu	1787-1805	10	Tatterma Pent	
4.	Vellika	1795-1805			Putkaste mõis
5.	Nõmme	1795-1805			"
6.	Mäeltse	1795-1805			"
7.	Mokaküla	1795-1805			"
8.	Ühtri	1795-1805			Aadma mõis
9.	Jausa	1795-1805			"
10.	Orjaku	1795-1805			Orjaku mõis
11.	Vanamõisa	1795-1805			
12.	Kassari	1805-1820		Veo Peeter	Kassari mõis

nii, et 1820. aastal oli kihelkonnas 14 kooli (Emmaste mõisa alal kooli ei mainita) ja 1821. aastal koguni 20. Viimased ja-gunesid mõisate vahel järgmiselt: kirikumõisas - 3, Orjakus - 1, Putkastes - 4, Aadmas - 3, Emmastes - 4, Vaemlas - 5 kooli. Neist piisas kogu kihelkonna kooliealiste laste vastuvõtmiseks. Emmaste neljas mõisakoolis õppis näiteks 1829. aastal 273 last, 1832. aastal 321 last.

Kuna kindlad koolimajad puudusid, kasutati ruumidena kabe-leid (Mänspäe), suuremaid talutaresid (rehealuseid) jne. Ainult erandjuhtumel ehitati elamu kõrvale uus, tarest eraldatud ruum (Haldi), kus toimus leerieelne õpetus.

Täpselt ei teata, millal pastor Ignatiuse poolt asutatud koolidele pühapäevakooli või mõni muu nimetus anti, kui 1834. aasta andmeil töötas Läänemaal kolm kooli, millest kaks paik-nesid Hiiu saarel. See võis nii olla, kui lugeda koolide tekki-misajaks Hiiumaal aega, mil hakati kirjutamist õpetama.

Kui me ei arvesta tolelaegset olukorda, vaid vaatleme 1834. aastal eksisteerinud koole kaasaja seisukohalt, siis

1

Juba 1774. a. alates hakkas Hiiumaa elanike arv langema, mis kestis kuni 1816. a., kuid pärast seda algas järsk tõus, välja arvatud parima pinnasega Käina kihelkond, kus tgiste kihelkondadega (Pühalepa, Reigi) võrreldes oli iive koige väiksem (14,7 %). Hiiumaal oli 1774. a. meessoost elanikke 4517; 1816. a. - 4364; 1834. a. - 5796; 1852. a. - 6060.

1816.-1834. a. suurenes meessoost kodanike arv 32,8 % võrra, mis on 13 % võrra kõrgem Läänemaa mandriosa samaaeg-sest üldisest iibest ja 11,3 % võrra kogu Läänemaa samaaeg-sest iibest. Hoolimata teoorjuseaegsest kriisist kasvab Hiiumaa elanike arv kuni 1852. a. veel 4,6 % võrra. Kuna üle kogu Läänemaa oli iive tollal ainult 0,8 %, siis teos-tus see tegelikult peaaegu ainult Hiiumaa arvel.

võiksime Hiiumaa koolide arvu veel poole võrra vähendada - kahe kooli asemel nimetada ainult ühte, s.o. 1830. aastal asutatud Kärkla kalevivabriku erakooli (Pühalepa kihelkonnas) poiste ja tütarlaste jaoks.

Mõned statistikud on jättnud Kärkla kooli 50-ndate aastate algul tegutsenud koolide nimekirjast välja. Veelgi enam. Kirjandusest võime leida andmeid, et saarel polnud isegi 1860. aastal ühtki kooli. Siin on tegemist ilmse eksitusega. Tõsi küll, võrreldes mandri koolide asutamisaastatega, jõuti Hiiumaal nn. kirjutuskoolide asutamiseni märksa hiljem. Mahajäämuse põhjuseks oli ühelt poolt vähene side mandriga ja kehvem elu-olu, teiselt poolt takistas koolide rajamist hiidlaste praktiline vaim, mis küll hindas oskusi, kuid haridusest eriti lugu ei pidanud: hiidlane teadis küllalt juhtumeid, kus koolitamata mehed laevanduses või mõnel muul alal olid jõukaks saanud, kuid ei teadnud ühtegi, kes haridusega oleks heale järjele jõudnud.

Kärkla kalevivabriku erakooli võime õigusega pidada Hiiumaa esimeseks kooliks, kus lugemise kõrval õpetati ka arvutamist, kirjutamist ning kus õppeaja kestus oli kolm aastat.

Hiiumaa teistel aladel jätkus laste õpetamine peamiselt pühapäevakoolides. On teada, et 1831. a. Käina kihelkonnas töötanud pühapäevakoolides õpetati lugemise kõrval ka laulmist.

Tabelist nr. 2 selgub 1840. a. mõningate mõisate (peami-

selt Käina khk.) territooriumil tegutsenud pühapäevakoolide ja õpilaste arv.

T a b e l 2

Moisa nimetus	Pühapäevakooli- de arv	Õpilaste arv
Emmaste	6	308
Vaemla	4	140
Aadma	3	84
Orjaku	1	16
Putkaste	?	?
Kassari	1	17
Kokku:	15	565

Kontroll pühapäevakoolide üle lasus kirikul. Seepärast viidi lugemiseksamid jms. enamasti läbi kas isiklikult pastori või köstri (Emmastes vöörmündri) poolt.

Kui suurt osa pühapäevakoolid laste õpetamisel etendasid, on raske öelda, aga tõenäoliselt nad lugemisoskusele siiski aluse panid.

Rahvakoolide edasist arenemist mõjutasid 40-50-ndatel aastatel puhkenud talurahvarahutused ja usuvahetusliikumine, mille teravik oli suunatud aadli ja luteri usu vaimulike vastu. Alles nüüd hakkasid balti-saksa parunid pöörama tähelepanu maarahva koolide seisundile, nähes rahvakoolis kuulekat ja kindlat relva võitluses kiriku autoriteedi, aga ka oma mõju

säilitamise eest maarahva hulgas. Uute talurahvaseadustega (Liivimaal 1849, Eestimaal 1856) laiendati vallakogukonna õigusi koolide asutamise ja ülalpidamise alal. Balti parunid ja pastorid avasid uusi kooli, täiendavate määrustega laiendati koolide õppekava ja hakati juba külakoolideski kirjutamist õpetama ning õpetajate ettevalmistamisele tähelepanu pöörama.

Varsti pärast 1858. a. talurahvarahutusi korraldati ümber Hiiumaa hariduselu. Endiste, vahepeal suletud koolide asemele asutati uued. Erinevalt Eesti mandriosast ei juurduanud Hiiumaal enne 80-ndaid aastaid kreeka-katoliku usk ja loomulikult ei saadud varem avada ühtki vene õigeusu kihelkonnaga selle abikooli. Seevastu ei olnud oma mõju kaotanud 18. sajandil maad võtnud vennasteliikumine, millele lisandus 1882. a. saarele "sissemurdnud" b a p t i s m , 1887. a. tekkinud nn. priikogudused, hüppajad jt.

Esimene samm uute koolide avamiseks astuti jällegi Käina kihelkonnas.

Esimene evangeeliumi-luteri usu mõisakool asutati Emmaste karjamõisa Metsalauka (hilisem Metsalauka k.) territooriumile 1856. aastal. Emmaste mõis kuulus tollal de la Gardie perekonnale, kes laskis kivist koolimaja-vallamaja ehitada. Metsalaukast sai n.ö. "põhikool", kuna varem eksisteerinud koolid (Sõru, Pärna) jäid "abikoolide" tasemele. Neis töötasid kutseta koolmeistrid Jädivere seminari lõpetanud köster-koolmeistri Anton Krähmanni juhendamisel ja tema kontrolli all.

Metsalauka kool töötas kuni 1877/78. õppeaasta lõpuni, mil Lepiku külas valmis uus koolimaja (säilinud tänaseni), mida nimetati Viiri küla järgi Viiri evangeliiumi-luteri usu vallakooliks. Kool töötas 3-kl. koolina kuni 1931. a. kevadeni.

Käina kihelkonna järgmine kool asutati Putkaste mõisas 1858. a. Kooli asukohaks sai kiriku lähedal paiknev kivist kõrtsihoone, mida hiljem "Tondilossiks" nimetati.

Käina kihelkonna lastele asutati 60-ndate aastate lõpul veel Selja kirikumõisa poolt Rebasselja kool. Hiljem võttis Putkaste mõis kooli ülalpidamise kulud enda kanda ja sellest saab nn. Putkaste II kool. Seega lahutati Putkaste kool kaheks. Käinas asuv Putkaste I kool avatakse tütarlastele ja Rebasselja (Putkaste II) poeglastele. 1879. a. vabanes Käina iidne kõrtsihoone haridus-templi ülesande täitmisest, sest Kolga külas valmis uus koolimaja. Rebasselja kool jäi edasi töötama, kuid selles hakkasid üheaegselt õppima nagu Kolgalgi mõlemast soost lapsed.

Valgu koolist, mis eksisteeris lühikest aega, teatakse vaid niipalju, et selle ülalpidajaks oli Emmaste mõis ning kool töötas kindlasti 1865/66. aastal. Mõnigi andmed lubavad oletada, et see asutati kas 1864. aastal või isegi varem, kuid 1870. aastaks oli ta oma tegevuse lõpetanud. Ja see on päris loomulik, sest Vaemla mõis asutas 1864. aasta hilissügisel Valgu naaberkülla Harjule

kooli. Samal aastal asutas Vaemla mõis veel Hallika kooli, mida nimetatakse hiljem Vaku evangeliumi-luteri usu vallakooliks. Aadma mõisa ülalpidamisele jäävad 1865. aastal asutatud Jausa ja Ühtri kool.

Nimetada võiks veel Käina köstri Johannes Tobiase majas 1870. aastal avatud eelkooli- ja kooliealiste laste kasvatus- ning õppeasutust, nn. Reigi-Käina-Emaste laste varjupaika ehk lastekodu. Seal leidsid varju orvud, kes olid sündinud kunagise Käina kihelkonna territooriumil¹. Varjupaiga esimene juhataja oli helilooja Rudolf Tobiase isa Johannes Tobias.

Koolmeistrite vähesuse tõttu ei töötanud kõik koolid pidevalt, vaid jätsid õppeaastaid vahele. 1875. aasta korralduse järgi pidi igas koolis toimuma õppetöö kuus päeva nädalas, kuid sellele vaatamata ei kadunud õppetöö ebaregulaarsus. Se-
l- da kinnitavad (Käina khk.) järgmised andmed:

Aasta	Koolide arv
1870	5
1876	4
1878	5
1879	4

¹ Käina kihelkonna lõunaosast moodustati 1866. a. Emmaste kihelkond. Kirik valmis 1867. a. Kuni 17. saj. allus Käinale ka Reigi kirik.

Aasta	Koolide arv
1880	6
1881	5

Kui Käinas ja Emmastes kujunes 50-60-ndail aastail välja võrdlemisi tihe koolivõrk teatud ettevalmistuse saanud koolmeistritega, siis, nagu selgub alljärgnevast, pakkus Reigi kihelkond palju kurvemat pilti.

1860. aastate algul otsustati kihelkonnas avada esimesed kaks vallakooli - Metsikus ja Pandjal.

P a n d j a k o o l asutati kirikuvalla maa-alale 1862. aastal. Kooliõpetajaks määrati köstrikoha rentnik, 20-aastane Andres Wolens, kes oli saanud vastava ettevalmistuse kirikumõisas "õppetaja herra jures". Üks tuba Wolensi ruumikast elamust jäi kooliruumiks ja nii ei tekitanud kooli asutamine erilisi kulutusi.

Ka 1862. aastal asutatud M e t s i k u k o o l i l ei olnud esialgu sobivaid ruume, kuid järgmise aasta 15. oktoobril avas oma ukseid vastvalminud koolimaja-vallamaja. Kooli esimeseks õpetajaks määrati Peter Reikmann, kes oli nagu A. Wolenski ametit õppinud kohaliku pastori juures. Peale maa keele valdas P. Reikmann rootsi keelt, mida ta koolis ka ühele lapsele õpetas.

Kevadel, 15. aprillil 1884. a. lõpetas Metsiku kool oma tegevuse. Et kooliruumid võrreldes õpilaste arvuga olid väga kitsaks jäänud ja et lastel oli liiga kauge maa tagant raske

koolis käia, siis ehitati P a o p e küla lähedale uus k o o l i m a j a . Metsikusse jäid vallavalitsus ja -kohus.

1873. aastal laskis E. Ungern-Sternberg kihelkonna kaugemasse nurka - K õ p u poolsaarele k o o l i m a j a ehitada. Seega töötas 1873. aastast alates R e i g i k i h e l k o n n a s ainult kolm kooli. Kooliruumid olid väikesed ega mahutanud kaugeltki kõiki kooliealisi lapsi. Selgusetuks jääb, kas Reigi kihelkonnas kasutati ka abiõpetajaid nagu Emmastes.

Õpetajate tööd aitas jõudumööda kergendada asjaolu, et koduõpetus ja "rahvaloetamine" edasi kestsid.

Kuna koolilasteks loeti Reigis kõiki kooliealisi lapsi, alates 7. - 16. eluaastani, s.o. kuni leeritamiseni, oli õpilaste arv ametlikel andmeil küll väga suur, kuid ei kajastanud tegelikult koolis käivate laste arvu. Nii märgitakse 1863. aastal Reigi kahe kooli (Pandja, Metsiku) õpilaste arvuks 453 (vastavalt 225 ja 228).

Reigi kihelkonna koolides toimus 60-ndail aastail õppetöö lugemiskooli tasemel, ainult mõned lapsed õppisid lugemise, katekismuse, kirikulaulu ja piibliloo kõrval kirjutamist ja rehendamist. Tõsi küll, viimaste õpetamine polnud esialgu kohustuslik, kuid Hiiumaa teistes koolides olid need õppeainetena sisse viidud.

Pühalepa kihelkonna Kärkla vabriku erakoolile pandi teatavasti alus juba 1830. aastal Jüri Prantsfeldi poolt, kes otsustas oma eluruumides hakata õhtuti, kui vabrikutöö oli

lõppenud, paarikümne töölise lapsele kirjatarkust õpetama.

K ä r d l a p o i s t e k o o l asutati 1862. a. Johann Wilbergi poolt. Aasta hiljem avati ka t ü t a r l a s t e k o o l , kus oli õpetajaks Gustav Prantsfeld (Jüri Prantsfeldi poeg).

Nimetagem siinkohal, et Hiiumaa koolmeistriteks olid mehed. Erandi moodustas Kärkla tütarlastekool, kus Jüri Prantsfeldi abikaasa õpetas tavalise õppetöö kõrval veel õmblemist, heegeldamist ja kudumist.

Tütarlastekooli juures töötas lühikest aega eelkooliealiste laste kool, nn. "rotikool", mida juhatas Marie Tannenhorst. See oli ettevalmistuseks 3-aastasele koolile.

Märkimist väärib, et Kärkla koolides oli õpetamise tase kõrgem kui teistes külakoolides Hiiumaal.

K a s s a r i mõisa toetusel avati 1863. aasta sügisel Mäeküla endises kõrtsihoones k o o l . Mõisa toapoiss Priidu Bollmann sai köstriks-kooliõpetajaks. Läänud sajandil oli Kassari kooli silmapaistvamaks õpetajaks (1872-1881) eesti tuntuima naislüüriku Marie Underi isa Priidu Under (1843-1930), kes sündis Hiiumaal Suuremõisa vallas.

Pühalepa kihelkonna K a s e v ä l j a k o o l avati 1867. a., N õ m b a - 1872., H e l l a m a a - 1875. ja P a l a d e - 1884. a.

Hiiumaa koolivõrgu kujunemine sai alguse 19. sajandi 50-ndate aastate lõpul (vt. tabel 3), hoogustus 60-ndate aastate algul ja viidi lõpule 20. sajandi alguseks.

Võrreldes mandri kihelkondadega ei olnud koole palju, kuid neist piisas, sest Hiiumaa kihelkonnad ei olnud pindalalt eriti suured. Kihelkonnakoolide asutamiseni Hiiumaal ei jõutud.

T a b e l 3

HIIMUMAA VALLAKOOLIDE ASUTAMINE

Kihelkond	Asutamise aeg						Kihelkonnas kokku
	1830	1851-1860	1861-1870	1871-1880	1881-1890	1891-1900	
Emmaste	-	1	3	-	-	2	6
Käina	-	1	4	-	-	1	6
Pühalepa	1	-	4	2	1	-	8
Reigi	-	-	2	1	1	1	5
Kokku:	1	2	13	3	2	4	

Kui 19. sajandi teisel veerandil olid pühapäevakoolid iseloomulikud Hiiumaa koolielule, siis sajandi teisel poolel ei vähenenud nende arv, vaid koguni suurenes, hoolimata sellest, et kõrvuti nendega said eluõiguse nn. kirjutuskoolid. Käina praosti G. Fr. Ignatiuse andmeil oli näiteks 1863. aastal tema kihelkonnas 20 pühapäevakooli ilma kindla koolimaja ja koolmeistrita. Mõni aeg hiljem ev.-lut. usu kogudused enam pühapäevakoole ei asutanud, kuid need avati uuesti baptistide ja teiste lahusuliste poolt palvelate (kabelid) juurde ning nende arv ei olnud sugugi väiksem külakoolide arvust.

Möödunud sajandi 40-ndail aastail ei leidnud vene õigeusu levik Hiiumaal pastorite ja mõisnike tugeva vastuseisu tõttu kandepinda. Suurema murrangu tõi õigeusu liikumine läinud sajandi lõpul, saades alguse 1884. a. Emmastes ja levides siit Hiiumaa teistesse kihelkondadesse. Usu vahetamine muutus 1884. a. massiliseks Pühalepas. Kokku asutati Hiiumaale 3 kihelkonna- ja 6 abikooli.

ÕPPETÖÖ KORRALDUSEST HIIMUMAA KOOLIDES

19. SAJANDIL

E. T i k k e r

Risti Algkool

Juba 17. sajandi keskpaigas oli Hiiumaal lugemisoskuslikku talurahvast. Pastor õpetas talurahva hulgast võetud poisid köstriks ja köster omakorda õpetas enda ja naabrite lapsi. Selline kodune õpetamine kestis 18. ning veel 19. sajandilgi.

Koolitööst Hiiumaal võib rääkida alles 18. saj. lõpu-aastatel, kui hakati lasteõpetusele rohkem tähelepanu pöörama. 19. saj. esimesel poolel saab loetleda juba järgmisi õppetöö vorme:

1) koduõpetus;

2) pühapäevakoolides õppimine (neid peeti tavaliselt koolmeistriks määratud talupoja kodus, kuhu lapsed olid kohustatud ilmuma pühapäeva ja talviti ka neljapäeva õhtupoolikuil);

3) õppimine rändõpetaja juhtimisel (näit. Pühalepa kihelkonna Suuremõisa aladel sai tuntuks 1823. a. tööle määratud rändõpetaja Kasevälja Juhan);

4) trahvikoolid köstri juhtimisel (need, kes loetamisel osutasid nõrkadeks, saadeti köstri juurde, kes õpetas kuu aega sügisel ja niisama palju kevadel lugemist, katekis-

must ja kirikulaulu);

5) kooliõpetus.

Seoses külakoolide asutamisega toimus Hiiumaa hariduselus otsustava tähtsusega muudatusi. Kooli tunniplaanidesse tuli lugemise, usuõpetuse ja laulmise kõrvale kirjutamine ja rehkendamine. Ühtlustamata jäi veel koolinädala pikkus. Jausa, Harju, Ühtri, Viiri ja Mänspäe koolis käidi 3 päeva nädalas. Kassari lapsed said õpetust 2 päeva nädalas. Koolinädal kujunes sõltuvaks koolitubade suurusest ja laste arvust. Kui lapsed korraga ruumi mahtusid, käidi koolis igal tööpäeval; kui aga lapsi oli palju, siis käisid poisid koolis kolm ja tüdrukud kolm päeva.

1860-ndate aastate lõpuks muutus koolikorraldus kindla-
piirilisemaks, laienes õppetöö sisu. Viimane nõudis koolmeist-
ritelt paremat ettevalmistust. Hiiumaale asuvad tööle seminari
haridusega koolmeistrid.

80-ndate aastate alguses tulid juurde õppeainetest geo-
graafia ja vene keel. Tunniplaan Viiri koolis nägi 1883. a.
välja järgmine:

- 4 tundi piiblilugu;
- 4 tundi katekismust;
- 4 tundi rehkendamist;
- 4 tundi lugemist;
- 4 tundi laulmist;
- 3 tundi kirjutamist;
- 3 tundi vene keelt;

3 tundi geograafiat.

Hiiumaal koolmeistritel tekkis raskusi vene keelega, mida ei vallatud. Et vene keelt paremini omandada, korraldatud koolmeistritele Kuressaares 5-6-nädalased vene keele kursused.

Koolis kasutati järgmisi raamatuid: C. E. Malmi "Laulud ja loud", Nigoli "Vene keel külakoolis" ja R. Kallase "Mõistlik rehkendaja".

80-ndatel aastatel hakati Hiiumaal siirduma vene õigeusku. Rajati kolm kogudust (Emmaste-Lelu, Kõrgessaare-Puski ja Pühalepa-Kuri). Uus liikumine tõi muudatusi ka hariduselus. Kroonu rahadega ehitati kirikud ja kirikute juurde koolid. Igas kihelkonnas hakkas tööle vene õigeusu kihelkonnakool ja abikool. Kihelkonnakoolid olid paremal majanduslikul järjel ja kuna võeti vastu ka luteriusuliste lapsi, siis polnud õpilastest puudu. Õigeusu kihelkonnakool andis ainsa võimaluse haridustee jätkamiseks. Erinevalt Saaremaast ja mandri hariduselust ei asutatud Hiiumaal luteri usu kihelkonnakooli. Agaramad lapsed otsisid võimalusi kaugemalt: tütarlapsed siirdusid Haapsalu Tütarlaste kooli, poisid algul Paldiski (esimesed hiidlased jõudsid Paldiski merekooli 1874. a.), hiljem Kuressaare merekooli, kuna elatumiskulud olid seal väiksemad. Üksikud poisid asusid õppima ka Kaarma seminari, et pääseda nekrutiks võtmisest. Enamik tütarlapsi jäi aga kolmeklassilise külakooli haridusega.

Ideoloogilist äratust said hiidlased Kärkla kalevivab-

riku töölistelt ja Tallinnast.

Vaatamata sellele, et Hiiumaa külakoolide õppetöö korraldus jäi mandri omast maha, oli esimestel koolidel suur tähtsus saare haridus- ja kultuurielu tõusus.

KOOLID VIRU-NIGULA KIHELKONNAS

19. SAJANDIL

E. S e l l i

Esimesed teated Viru-Nigula kihelkonna koolidest kuuluvad aastasse 1787. Siis teatas pastor Gabriel Kempe Eestimaa konsistooriumile 21 tema kihelkonnas tegutsevast koolist. Kui 1795. a. astus ametisse keechemehest pastor Otto Wilhelm Masing, olid 21 külakoolist ainult Koogu ja Kabala mõisas tegutsevad koolid järele jäänud. Seegi arv muutus pidevalt: 1797. a. olid mõlemad koolid oma eksisteerimise lõpetanud ja asendanud Uus-Varudi mõisas asuva kooliga. Otto Wilhelm Masing iseloomustas selle kooli sakslasest koolmeistrit usina mehe-
na, kes õpetab lastele lugemist ja usuõpetust. Kuigi Uus-Varudi mõisnik oli Masingu hea sõber, ei olnud sellegi kooli iga pikk. Alates 1805. a. jäi Viru-Nigula kihelkond kauaks ajaks koolideta.

Alles 1835. a. alustas tööd Põlula mõisa Miila kool, kus lastele õpetati katekismust, piiblilugu, kirikulaulu ja lugemist. Edaspidigi oli koolivõrgu kujunemine Viru-Nigula kihelkonnas visa. Alles kuue aasta pärast sai Miila kooli naab-
riks Ulvi mõisa Nõmmise külakool ja veel kaks aastat hiljem, s.o. 1843. a., lisandus kolmanda koolina Uhtna mõisa Sämi kool. Aastal 1847 avati Koila kool, 1859. a. Rannu kool, 1864. a. Pada ja Kunda kool, 1869. a. Kabala kool, 1871. a. Mahu

külakool ja Viru-Nigula kihelkonnakool Pikaristil. Veel edaspidigi jätkus koolivõrgu kujunemine, aastasse 1877 kuulub Härjapea ja 1878 Sarapiku kooli avamine. Külakoolidest alustas viimasena tööd Uljaste kool. Kunda tsemendivabrik avas oma tööliste lastele kaheklassilise ministeeriumikooli 1895. a. 1900. aastal rajatud Aseri tehas asutas oma kooli 1905. a.

Aastail 1837 - 1917 töötas Viru-Nigula kihelkonnas 99 külakoolmeistrit ja 16 abikoolmeistrit. 68 kohta on teada nende hariduslik tase. Nii oli 49 koolmeistrit lõpetanud kooli Virumaal:

Arv	Koolid
19	Rakvere kreiskooli
15	Pikaristi kihelkonnakooli
5	Simuna kihelkonnakooli
5	Jõhvi ministeeriumikooli
3	Väike-Maarja kihelkonnakooli
2	Liiguste ministeeriumikooli

Väljaspool Virumaad oli kooli lõpetanud 13 koolmeistrit:

Arv	Koolid
2	Kodavere kihelkonnakooli
2	Kuusalu ministeeriumikooli
1	Laiuse kihelkonnakooli
1	Paide linnakooli

Arv	Koolid
2	Terma kihelkonnakooli
2	Pilistvere kihelkonnakooli
1	Põltsamaa Eesti Aleksandrikooli
2	Palamuse kihelkonnakooli

Seminariharidusega koolmeistreid oli 6, kellest 3 olid lõpetanud Kuuda seminari, 2 Tartu Hollmanni seminari ja 1 Tartu vene seminari.

Külakoolid olid mõeldud peamiselt usuõpetuse, lugemise ja kirjutamise ning arvutamise õpetamiseks. Sakslane Max Krause korraldas pastoriks saamise puhul koolmeistritele vastuvõtu. Oma kõnes teatas pastor, et tema ja vöörmindrid tegevat ühte tööd, kasvatades rahva usulisi tundeid ja levitades haridust. Eriti nõudis ta koolmeistritelt laste kasvatamist "usklikuks nooreks rahvaks". Pastor nõudis, et esimest talve koolis käija pidi kevadeks oskama vähemalt poole piibliloost ja teadma katekismust kaanest kaaneni. Igal talvel tuli koolmeistril selgeks õpetada 20 kirikulaulu, nendest 6-7 kahehäälsena ja jõuludeks 4-5 kolmehäälsena. Lisaks pidi koolmeister teise ja kolmanda talve lastele hulga piiblisalme ning uuest ja vanast testamendist ettenähtud osad ära õpetama.

Õppetööst enam huvitatud poistele õpetati geograafiat, ajalugu ja vene keelt. Viimast õpetati eesmärgiga hilisemat sõjaväeteenistust kergendada.

Õpikutena olid kasutusel O. W. Masingu "Täieline ABD-

Ramat", "ABD ehk Luggemise-Ramat Lastele" ja "Luggemise-lehed". 1851. a. kasutasid Koila õpilased õpikutena aabitsat, katekismust ja "Lutheruse ello ja sündinud asju".

Igal kevadel korraldasid kõik kihelkonna mõisad järe-mööda laste kevadpidusid. Lapsed lõbustasid end mängudega ning laulu- ja pasunakooride viiside kuulamisega. 1896. a. korraldati kihelkonna koolilaste laulupidu. 1909. a. oli üle-kihelkonnaline lastepidu Poltaava lahingu 200. aastapäeva auks, 3 aastat hiljem aga 1812. a. Isamaasõja juubeli tähistamiseks.

Viru-Nigula kihelkonnakool

Pikaristil

Kihelkonnakool avati 2. aug. 1871. a. endise Pikaristi (Hohenkreutz) postijaama ruumes. Kooli asutamise initsiaatoriteks võib lugeda pastor Frommhold Hunniust ja Kunda mõisnikku Johan Girard de Soucantoni. Pastor kavatses avada spetsiaalse külakoolmeistreid ettevalmistava seminari, kuid saamata rüütelkonnalt palutud toetust, pidi ta oma mõttest loobuma. Sellest hoolimata kujunes Pikaristi külakoolmeistreid ettevalmistavaks kooliks. Pikaristi kihelkonnakool andis kodukihelkonnale 18, Haljalale 6, Kadrinale 3, Jõhvile 2 ja Viru-Jaagupile, Vaivarale ning Rakverele igaühele ühe koolmeistri.

Pikaristi kihelkonnakoolis töötas 42 aasta jooksul 4 õpetajat ja 10 abiõpetajat.

Esimesed õpetajad olid a. 1871 - 1875 Peeter Põld (ise-
õppija), a. 1875 - 1883 Aleksander Leufeldt, a. 1883 - 1886
Gustav Federmann (mõlemad Tallinna kreiskoolist) ja a. 1886 -
- 1913 Valga Cimze seminari lõpetanud Georg Koik.

Abiõpetajatena tegutsesid peamiselt õpetajate seminari
lõpetanud isikud:

Aasta	Nimi	Kool, mille lõpetas
1890-1895	Jaan Speek	Tartu Õpetajate Seminar
1895-1896	Karl Tiganik	Tartu Õpetajate Seminar
1896-1897	Kristjan Prüller	Tartu Õpetajate Seminar
1897-1899	Johannes Sõster	Tartu Õpetajate Seminar
1899-1902	Jakob Westholm	Tartu Õpetajate Seminar
1902-1907	Julius Neudorf	Tallinna linnakool
1907-1910	Martin Jensen	Volmari seminar
1910-1911	Ernst Rosenberg	Tartu Õpetajate Seminar
1911-1912	Arnold Nigossou	Tartu Õpetajate Seminar
1912-1913	Nikolai Kool	Tartu Õpetajate Seminar

Vestluses viimase abiõpetaja Nikolai Kooliga ilmnes, et
abiõpetajate kiiret vahetust tingisid väike palk, iseseisvuse
puudumine ja see, et esimene tööaasta oli ikkagi mõeldud
praktiliste kogemuste omandamise ajaks.

Vestlusest endise õpilase Peeter Vaateriga ning kodu-
uurija August Martini isa Gustav Martini (1859 - 1947) käsi-
kirjast "Minu elukäik" saame mõningaid andmeid õppetööst Pi-

karisti kihelkonnakoolis.

Gustav Martin õppis Pikaristil a. 1878 - 1879. Tema eesmärk oli omandada Pikaristilt niipalju teadmisi, et oleks kindlustatud külakoolmeistri kutseeksami sooritamine. Õppetöö toimus eranditult saksa keeles, vene keele õpetamine algas tavaliselt teisel poolaastal, eesti keele rääkimine oli rangelt keelatud, välja arvatud usuõpetuse tunnid.

Et külakoolis õpetati usuõpetust ja geograafiat eesti keeles, palus Gustav Martin, et õpetaja Leufeldt õpetaks tal-
le ja tema lallepojale usuõpetust ja geograafiat eesti kee-
les. Poisid said küll pastor Hunniuselt loa nende ainete õp-
pimiseks eesti keeles, kuid õpetaja Aleksander Leufeldt ei
vaadanud poistele enam hea pilguga ning poisid pidasid pare-
maks Pikaristilt lahkuda.

x

x x

Tunnustavalt tuleb märkida nende väga paljude Viru-Nigula kihelkonna kooliõpetajate suurt tööd külalastele hariduse andmisel ja küla kultuurielu juhtimisel. Majanduslikust kitskusest hoolimata suutsid need tublid mehed, kelle enestegi haridus polnud kuigi suur, anda kirjatarkust tuhandetele lastele. Paljudele jäigi ju külakool ainsaks kooliks, kus nad käia said.

HARJU-JAANI KIHELKONNA RAHVAKOOLID

19. SAJANDIL

L. M e t s i s

Tallinna 45. Keskkool

Harju-Jaani kihelkonna rahvakoolide ajalugu ulatub tagasi XVIII sajandisse. 1717. a. alustas tööd köstrikool ja töötas kuni 1886. aastani. XVIII saj. 20-ndate aastate lõpul alustasid koolid tööd ka külates.

XIX sajandi alguseks surid külakoolid välja. Lühiajaliselt katsetati mõisakoolidega Peningil ja Anijal (1802. a.).

Köstrikooli pideva eksisteerimise kindlustas "Bohn-Wrede kapital" ja rahalised kinked koolile. 1817. a., kui Eesti kubermangus töötas ainult 3 köstrikooli, oli üks neist Harju-Jaani kihelkonnas.

Laste õpetamise põhivormiks külates oli koduõpetus, mida mõningal määral soodustas köstrikool ja nn. koolikapital. 1817. a. on kirikukroonikasse tehtud sissekanne: "... kapitali ¼-dest ei piisa raamatuid vajava lugemishimulise noorsoo rahuldamiseks".

1821. a. õppis köstrikoolis 20 last. Köster-koolmeister Carl Ludwig Holm õpetas lugemist ja katekismuse peatükke. Õpikutena kasutati ABD-raamatuid, katekismust, edasijõudnutele aga lauluraamatut ja piiblit.

1822. a. taotles pastor H. Felicius külates rändkooli-

meistrite töölerakendamist, kes oleksid õpetanud nii lapsi kui ka vanemaid. Sellega tahtis H. Felicius kihelkonnas lugemisoskust tõsta. Pastori ettepanek ei leidnud kõlapinda, sest talupoegade esindajad nõudsid kindla asukohaga koole. Koole aga ei asutatud ja endiselt õppis enamik lapsi kodus.

1832. a. sündinud Hans Piimson on kirjutanud tolleaegsest koduõpetusest järgmist iseloomulikku: tema lapsepõlves olid lugemise raamatuteks katekismus, uus testament ja laulu-raamat. Lugema õppis ta juba enne 10. eluaastat, ka küla teised lapsed käisid tema juures õppimas. Laulmist õppis ta vanematelt. Käsikirjalist kirja oli vähe liikvel. "Kord juhtusin mina üht kirjatükki kätte saama, kus 10 käsku olid ühest soldatist üles kirjutud. Sõna sõna kõrva läbikatsudes sai kiiri tutvaks. Siis hakkasin püüdma ka järele teha, et küll ei teadnud, kust otsast alata, kust lõpetada; aga söekriipsud sai peergude peale sännitud ja ema poolt nõu andes jälle uuesti katsutud, kuni edasi nihkus."

Esimesed andmed kirjutamisest koolis pärinevad kiriku-kroonikast 1830. aastast. Pastor on kirjutanud pärast kooli kontrollimist, et köstrikoolis kirjutasid 2 poissi hästi, aga üks luges puhtalt saksa keelt.

Aasta-aastalt tõusis kihelkonnas koduõpetusele rajatud lugemisoskus. Seda kinnitavad järgmised arvud:

Aasta	Poisse leeris	Luges hästi	Luges nõrgalt	Ei osanud lugeda
1812	49	4	24	21
1835	47	24	19	4

Pööre paremusele algas kihelkonna hariduselus 1842. aastast alates, kui Peningi mõisas alustas tööd kool. 1844. a. oli kool juba Kiviloo mõisas, 1847. a. Raasiku-Kambil ning 1850. a. Anijal ja Kehras.

1856. aasta "Eestimaa Talorahva Seadus" ja 1867. aasta "Seadmised ma-kolide pärrast Tallinna-maal" mõjutasid kihelkonna koolivõrgu lõplikku väljakujunemist. Alustasid tööd koolid Perilas (1866. a.), Haljavas (1867.a.) ja Pikaveres (1869. a.).

Esimene külakool, mis alustas tööd selleks ehitatud majas, oli Kehras. Teised koolid töötasid algaastail tühjaks jäänud talumajas (Anijal) või mõisa hoonetes (Raasiku-Kambi, Peningi, Kiviloo) nn. "koolitubades".

60.-70. aastatel jäid koolielu intensiivistumisega "koolitoad" ja endised majad kitsaks. Tekkisid koolitalud. Selleks eraldati koolidele maad, kuhu ehitati palkidest õlgkatustega uued koolimajad. Ainult Raasiku-Kambi koolile ehitati põllukividest sindelkatusega maja.

Koolimajade ruumide jaotus oli järgmine: üks suurem ruum koolitoaks, koolmeistri korter (1 kuni 2 ruumi), rehetuba ja rehealune. Iseloomulikum ja algsel kujul säilinud tolleaegne koolimaja asub Perilas.

Majad asetsesid nii, et koolitoad jäid lõuna-lääne suunda, põhja-ida suunas olid tavaliselt koolmeistrite korterid ja majapidamisruumid. Koolitoad olid oma mõõtmetelt erinevad, nagu näeme alljärgnevast tabelist:

Jrk. nr.	Kool	Koolitoa pikkus meetrites ¹	Koolitoa laius meetrites	Koolitoa korgus meetrites
1.	Haljava	8,53	6,4	2,4
2.	Kehra	14,9	12,7	2,6
3.	Perila	7	7	2,58
4.	Pikavere	7,6	6,6	2,75

Õppetöö külakoolides oli 40-ndatel aastatel lähedane ko-
duõpetusele: õpetati lugemist, katekismust ja kirikulaule. Kir-
jutamist ja arvutamist hakati süstemaatilisel õpetama Har-
ju-Jaani kihelkonnas 40-ndate aastate lõpul: Raasiku-Kambi
koolis - 1847. a., koolmeister Bend Kenas; köstriks - 1849.
a., köster-koolmeister Magnus Musselin; Anijal - 1850. a., kool-
meister Johan Dreyer; Kehras koolmeister Jakob Jäger ning Ki-
viloos koolmeister Jaan Palm.

Seni, kui koolidel puudusid korralikud ruumid, oli laste
kooliskäimine juhusliku iseloomuga. P. Andevei on kirjutanud
oma esimesest koolitalvest Haljava külakoolis Peetri talu
kambris 1867/68. a. järgmiselt: "Koolis õppis 10 poissi ja 4
tüdrukut. Paras jagu, kuna kamber oli üsna pisike ja rohkem
lapsi sinna poleks mahtunudki. Koolis õpiti lugemist, kirju-
tamist, rehkendamist ja laulmist. Kirjutati tahvlitele. Esi-
mese talve lapsed kirjutada ei osanud, lugeda aga enam-vähem

¹ Algselt olid mõõdud süldades ja jalgades, ümberarvestus
meetritesse autorilt.

igäuks. Pähe õpiti katekismust ja nii, kuidas keegi jõudis, sest laste vanused olid erinevad (8- kuni 15-aastased).

1869. a., kui koolimaja valmis sai, tehti kool kõigile kohustuslikuks: kes 10 aastat vanaks sai, pidi 3 talve koolis käima, kes ise ei suutnud, see sai vallalt abi.

Koolitunnid toimusid nüüd plaanipäraselt. Päevad algasid piibliloo või katekismusega, neile järgnesid teised ained.

Õpiti lugemist, kirjutamist raamatust, etteütlemise järgi ja ilukirja vihikusse, rehendamise nelja tehet ning laulmist."

1875. aastast lisandusid õppeainetena geograafia, sündinud asjade ülemad õpetused (ajalugu) ja vene keel.

1867. aasta seadus nõudis 2-3-aastast koolikohustust ja koolis mittekäimise eest v õ i s määrata trahviraha.

Koolikohustuse täitmist ja kooliskäimist 1868. aastast kuni 1875. aastani näitab tabel lk. 116.

Aastad ¹	1868-69	1869-70	1870-71	1871-72	1873-74	1874-75
7-17-aasta- ² sed lapsed	1205	1233	1145	1068	1044	1036
Koolides õp- ³ pivad lapsed	226	301	307	324	287	319
Õpil. arv 3- ⁴ talvесе koo- liskäimise korral ¹	361	370	343	320	313	311
Õpil. arv 2- ⁵ talvесе koo- liskäimise korral ²	241	246	229	213	209	207
Õpil. arvul. erinevus 3. ja 4. rea va- hel ⁶	-135	-69	-36	+4	-26	+8
Õpil. arvul. erinevus 3. ja 5. rea vahel ⁷	-15	+55	+78	+111	+78	+112
Õppivate laste % 3- talvесе kog- li korral ⁸	62,6	81	89,5	101,5	90,5	101,2
Õppivate laste % 2- talvесе koo- li korral ⁹	94,5	122	134,6	152	137,5	154

¹ Koolides õppivate laste arv, kui kõik 7 - 17-aastased lapsed oleksid koolis käinud 3 talve, on leitud teoreetiliselt.

Eelnevas tabelis antud arvudest võib järeldada, et 60-ndate aastate lõpul ja 70-ndate aastate alguses, seoses uute koolimajade valmisega, käisid enamuses Harju-Jaani kihelkonna külakoolides lapsed koolis kolm talve.

1875. a. väljaantud "Seadus Eestimaa kubermangu evangeli-lutteruse usu ja maakoolide ja koolmeistrite seminaride pä-rast" n õ u d i s 10 - 13-aastaste laste 3-aastast koolis-käimist ja trahvirahade kehtestamist selle kohustuse mitte-täitmisel. Harju-Jaani kihelkonnas ei toonud see seadus kooli-talvede arvus muudatust. Kindel trahvirahade nõudmine koolis mittekäimise korral suurendas aga mõneks aastaks õpilaste ar-vu, sest kooli saadeti nüüd ka vanemaid lapsi, kes varem pol-nud koolis käinud.

Järgmine õpilaste arvuline järsk tõus toimus 1890. aas-tal (500 last), mille kutsus nähtavasti esile 1886. ja 1887.

Antud arvu leidmiseks koostasini valemi:

$$A = \frac{B \cdot C}{D}$$

B - 7 - 17-aastaste laste arv kihelkonnas analüüsitaval aastal.

C - oletatav koolis käidud talvede arv (3).

D - vanuse vahemik uuritaval aastal (antud juhul 10).

² Teoreetiliselt leitud koolides õppivate laste arv, kui kõik 7 - 17-aastased lapsed oleksid koolis käinud 2 talve. Ar-vestus endine, C. = 2.

³ Arvud näitavad, mitu % moodustab koolides õppivate laste arv teoreetiliselt saadud õpilaste arvust kolme- ja kahe-talvese kooli korral.

aasta uus koolikorraldus.

Koolmeistrite haridusliku ettevalmistuse kohta puuduvad andmed kuni XIX sajandi 50-ndate aastateni. 1851. ja 1853. a. alustasid kihelkonna külakoolides tööd kaks Jädivere seminari haridusega koolmeistrit: Johan Dreyer (Treuer) Anijal ja Hans Piimson Kehras. Järgnevatel aastatel oli koolmeistrite haridus järgmine:

Koolmeistrite haridus	Kihelkonna külakoolides töötanud koolmeistrid				Kokku
	1860- 1870	1870- 1888	1880- 1890	1890- 1917	
Seminarid	7	3	6	6	22
Linnakoolid	2	5	2	18	27
Ministeeriumi- kool	-	-	-	3	3
Kihelkonnakool	-	2	1	-	3
Külakool	3	9	2	1	15
Iseõppinu	1	-	-	-	1
Haridus tead- mata	9	2	-	7	18
Kokku	22	21	11	35	89

50-ndate aastate koolmeistrite töötamise tingimustest mõisakoolides on kirjutanud Hans Piimson.

Pärast Jädivere seminari lõpetamist, kuhu mõisnik kindral Baranoff teda saatis, tuli ta Aruküla valda koolmeistriks. Esimesel suvel oli aga mõisa rohuaias tööl. 1851. a. sügisel hakkas ta Sambomäe karjamõisa toas kooli pidama. Mõisast an-

ti prii söök ja 8 rubla riiderahaks. 1852. a. kevadel saatis Baranoff Piimsoni Tallinna oma maja ehitusele ja ka kingsepaametit õppima. Iga kahe nädala tagant käis aga Piimson maal lapsi loetamas. 1852. a. sügisel sai ta koolitoaks ühes mõisamajas kitsa, väikese kambri, kuhu mahtus vaevalt 10 last ning kust käisid veel majaelanikud läbi. Kuna koolitöö tegemine antud ruumis järgnevatel aastatel oleks olnud võimatu, pakuti kooliks vana tühja kõrtsihoonet, mis veel vaesem olnud. Koolmeister nõudis majale remonti. Vastuseks sellele andis Baranoff ta vabaks ja lubas minna, kuhu tahab, maksu ainult 16 rubla riiete raha tagasi.

60.-70. aastatel eraldati koolidele koolitalud, mille sissetulekud kujunesid koolmeistritele põhipalgaks. Pärast 1866. a. seadust hakkasid vallad koolmeistritele palka juurde maksma, alguses natuuras, hiljem rahapalka. 1875. ja 1880. a. olid koolmeistrite rahapalgad järgmised (rublades):

	Anijal	Haljavas	Perilas	Raasiku-Kambil
1875	30	20	40	42
1880	70	30	55	100

Koolmeistrite palk olenes nähtavasti valla jõukusest ja koolmeistri oskusest endale palka nõuda, mitte aga laste arvust koolis. 1880. a. said võrdselt 140 rubla palka Pikavere koolmeister, kes õpetas 36 õpilast, ja Peningi koolmeister 75 õpilasega.

90-ndatel aastatel osteti koolitalud valdadele. Sajandi vahetusel loobusid koolmeistrid talutööst ja hakkasid saama

rahapalka; koolitalud anti rendile. 1902. a. olid kihelkonna koolmeistrite palgad järgmised: Anijal - 325 rbl. (2 koolmeistrit), Haljas - 170 rbl., Kehras - 140 rbl., Peningil - 190 rbl., Perilas - 155 rbl., Pikaveres - 193 rbl. ja Raasiku-Kambil - 200 rbl.

Rahapalga kättesaamine tekitas koolmeistritele raskusi, kuna valdade kassad olid sageli tühjad. Nii näiteks oli Raasku vald 1889. a. koolmeistrile 200 rbl. võlgu. 1908. a. tuli aga abikoolmeistril lahkuda, sest vald ei suutnud talle palka maksta. Pikavere koolmeister Alfred Reinvald sai pärast mitmekordset palga nõudmist valla kassast 3 rbl. Järgmine palgapäev oli alles kahe-kolme kuu pärast. Tavaliselt lahendati sellised olukorrad inspektori kaasabil.

XIX sajandi 80.-90. aastatel väljakujunenud koolikorraldus külakoolides jäi püsima ilma eriliste muutusteta kuni 1917. aastani.

KOSE KIHELKONNA KOOLIVÕRGU KUJUNEMINE

JA HARIDUSOLUD 19. SAJANDIL

M. A l j a s

Tartu I Eriinternaatkool

Sajandi alguse primitiivne lugema õpetamine asendus järkjärgult mitmekesisema ja keerulisema õppeprotsessiga.

1838.a. teateis seisab, et õpetati ainult lugemist ja katekismust. 1861. a. on teada, et Ardu koolis õpiti juba ka kirjutamist kivitahvlile ja arvutamist. Samu aineid õpetati ka Voosel, Orul ja Alaveres, kusjuures viimases koolis lisandus soovijaile veel nooditundmine ja saksa keele lugemine. Paunküla ja Kiviloo koolis õpetati kirjutamist ja rehendamist ainult targematele ja vanematele õpilastele.

1878. a. Bestimaal kehtestatud kooliseaduse ellurakendamine läks Kose kihelkonnas väga visalt. Puudusid õpikud, õpetajad olid väheste teadmistega ja kõigele lisaks polnud kirikuga mõisnikest koolikorraldajad huvitatud talupoegadele suurema hariduse andmisest.

1879. a. hakati õpetama vene keelt. Sajandi lõpul võeti kogu kihelkonnas tarvitusele üldkehtestatud õppeplaanid. 1890. a. toimus kõikides koolides töö juba ühtlustatud nädalaplaanide alusel. 1897/98. õ.-a. muudeti kogu õpetus venekeelseks.

Koolist puudujate kohta peeti kõikides koolides täpset arvestust. Puudumisi esines palju, kuid neid loeti ka vabanda-

vaiks. Näiteks puudumised ilmastikuolude (tuisud, pakased, vihm, kevadine suurvesi jne.) tõttu; mõnenädalane hiline mine sügisel seoses õpilaste viibimisega karjas või põllutöödel; samadel põhjustel kevadel enne õppetöö lõppu; haigused, mida oli väga palju liikvel. Kui õpilased puudusid laiskuse või vanemate süü tõttu, tuli maksta trahvi (4–8 kop. päeva eest). Mõnikord tuli puudunud päevad suvel või järgmisel õppeaastal tasa teha.

Lapsi karistati väga valjult. Triigi koolis nuhtles õpetaja süüdlast vitstega teiste õpilaste ees. Karistati mitte ainult koerustükkide eest, vaid ka siis, kui oli halvasti õpitud. "Klassitoas ahjukerise ukse kohal lae all plekil oli selle jaoks alati vitstetagavara vindumas. Et need igale sisseastujale kohe silma hakkasid ja halva mulje jätsid, siis tekkis selle vastu rahva seas nurin ning koolmeistril keelati vitstega trahvimine ära. Kui nüüd veel kellelegi oli tarvis anda vits, siis võis koolmeister selle üles märkida. Karistused viis täide mõisa vahimees kohtupäeval kohtunike juuresolekul. Kohtupäevi peeti iga kahe nädala tagant koolimaja teises et-
sas asuvas kohtutoas."

Harmi koolis kasutasid õpetajad karistusena joonlauaga löömist. Palvere kooli kroonikas leidub lause: "Vitsahirmu anti tihti." Alavere koolis pandi süüdlane raamatukapi ette seisma, puuhalg õlgadel.

1878. a. kooliseadus keelas ära kehalised karistusviisid, halvasti edasijõudvaid ja ulakaid õpilasi hakati kutsu-

ma koos vanematega koolikohtusse, kus neid noomiti ja neile trahv määrati.

Õpilaste elu koolis oli üksluine. Väga harva korraldati koolipidusid. Suuremaks sündmuseks oli igakevadine koolilaste pidu kiriku juures. Esimene kevadpidu peeti 6. juunil 1867. a.

1867. aastast muutus kooliskäimine kohustuslikuks. Vas-
tutvõtt kooli toimus katsete alusel. Kontrolliti õpilaste
teadmisi lugemises ja usuõpetuses. Kelle teadmised ei osutu-
nud küllaldaseks, jäeti veel üheks talveks koju õppima. Et
kindlustada laste paremat ettevalmistust kooliks, pandi 1879.
a. alates kõigis küldes ametisse "lasteloetajad". Nende
ülesandeks oli perioodiliselt kontrollida laste teadmisi ja
juhendada uue materjali õppimisel.

Kooli päevarežiimist 1870-ndatel aastatel saame umbkaud-
se ülevaate, jälgides õppepäeva kulgu Triigi koolis. Õppetöö
algas kell 9 hommikul ja lõppes kell 4 pärast lõunat. Kell
12 oli lõunatund. Lähemal elavad lapsed käisid lõunavaheajal
kodus söömas, kaugemalt olijad einetasid koolimajas. Tunnika-
vas oli enne lõunat palvetund, piibliloo peast jutustamine,
kirjutamine ning rehkendamine. Pärast lõunat õpiti harilikult
katekismust ja laulmist.

Alavere kooli õppetööst kirjutab üks en-
dine õpilane järgmist: "... Koolipäev algas kell 6. Järgnes
pesemine ja voodiriiete sahvrisse viimine. Umbes kell 7 haka-
ti õppima. Kui valgenes, järgnes hommikupalve ja söömine. Tun-

nid keetsid lõunani. Vahepeal peeti lõunat ja siis tunnid jätkusid."

Kolmanda kooliaasta lõpul toimus eksam kirikus, kus eksamineerijateks olid kihelkonna koolmeistrid ja kirikuõpetaja. Enne eksamit otsustas koolikohus, millised õpilased võib lubada eksamitele. Näiteks 1885. a. tunnistas Ardu koolikohus 14 lapsest, kes 3 talve koolis käinud, eksamivääriliseks ainult 2 last. Lõputunnistusel hinnati teadmisi järgmiselt: väga hea, hea, rahuldav, halb, väga halb.

Kose kihelkonna koolide tekkimis- ja arenemislugu on kil-luke kogu eesti kultuuriloo arengust 19. saj. Ehkki koolide asutamine ja hariduse levik läks aeglaselt, tähelepandamatute hüpeteta, on rahvahariduse areng olnud siiski tihedalt seotud rahvusliku teadvuse virgumise, poliitilise võitluse ja rahvusliku kultuuri tekkimisega.

RAHVAKOOLIDE TEKKIMINE LÄÄNE-NIGULA

KIHELKONNAS 19. SAJANDIL

L. O n a p u u

Haapsalu Keskkool

Lääne-Nigula kihelkond asus Läänemaa kehvmemas osas.

Kui jõukamates Läänemaa kihelkondades – Kullamaal ja Viigalas – oskas 1724. a. lugeda 26 % elanike üldarvust, siis Lääne-Nigulas oli lugedaoskajaid ainult 7 %.

Kapitalistlike suhete arenemine ja 19. sajandi kodanlikud reformid tõid kaasa suurema vajaduse kirjasõna järele ka Lääne-Nigula kihelkonnas. Kirjutamist läks vaja ametlikes asjaajamistes rahalises ja kaubanduslikus suhtlemises, aga ka informatsiooni hankimiseks tervishoiu, põllumajanduse, poliitiliste päevasündmuste jne. kohta.

Koolide asutamisele hakatakse tõsisemalt mõtlema 19. sajandi 40-ndail aastail.

26. septembril 1836. a. korraldati Kirimäel Lääne-Nigula kihelkonnas võimukandjate koosolek. Seal otsustati mõisakogukonna ja suuremate külade jaoks leida koolmeister, kes igal talvel mihklipäevast jüripäevani talulapsi õpetaks. Kulud pidiid kandma mõisnikud koos talupoegadega.

1842. a. oktoobriaruandest võibki lugeda:

"On palgatud külakooliõpetaja, kes valvab lugemisoskuse järele neljas Lääne-Nigula kihelkonna mõisas."

1843. a. asutati Taeblasse esimene kool, kus 8 poissi õppis lugemist, kirjutamist ja piiblilugu. Esimeseks koolmeistriks oli mõisa kangur Johan E n o k .

1845. a. lisandus Taebla koolile Kirimäe kool, koolmeistrina töötas 1804. aastal sündinud Kirimäe mõisa teomehe poeg Ado L i b l e k .

Tõsisemalt hakati Lääne-Nigula kihelkonda koole asutama pärast 1860. aastat. 1863. a. oli kihelkonnas 3 kooli, koolis õppis 102 last. 1866. a. töötas 8 kooli, õpilaste arv ulatus 320-ni. Lõplikult kujunes koolivõrk välja 1880. aastaks.

1872/73. õppeaastal tehti mõnedes koolides, nagu Kirimäel, Taeblas, Paliveres ja Seljakülas algust geograafia õpetamisega. Hiljem viidi nimetatud õppeaine sisse ka kihelkonna teistesse koolidesse. 1876. a. oli Euroopa kaart juba igal koolil.

1873. a. kehtis Palivere koolis järgmine nädala õppeplaan:

- 2 tundi vana seaduse piiblilugu;
- 1 tund uue seaduse piiblilugu;
- 2 tundi katekismust;
- 4 tundi lugemist;
- 2 tundi eeskirjade järgi kirjutamist;
- 2 tundi raamatust kirjutamist;
- 2 tundi sõna järgi kirjutamist;
- 2 tundi geograafiat;
- 2 tundi numbrite kirjutamist;
- 2 tundi peastrehkendust;
- 3 tundi tahvlirehkendust;
- 4 tundi laulmist.

Hindamisel kasutati järgmist süsteemi:

- 1 - hea
- 2 - kaunis hea
- 3 - läheb korda
- 4 - sant
- 5 - väga sant
- 0 - ei mõista sugugi.

1880. a. töötas Lääne-Nigulas 10 kooli. Need olid:

1. Oru	6. Kirimäe
2. Kärbla	7. Tagavere
3. Uugla	8. Taebla
4. Kudina	9. Vedra
5. Palivere	10. Seljaküla

Vaatamata koduõpetuse nõudele jäi õpilaste lugemise, kirjutamise ja rehkendamise oskus kesiseks.

VÄNDRA HARIDUSELU 1870.-80. AASTAIL

JA SELLE OSA EESTI KOOLI AJALOOS

O. N i i n e m ä e

Viljandi Haridusosakonna
Metoodikakabinet

Vändra hariduselu hakkas kiiresti edenema 1860. aastail.

Kahtlemata on selles teeneid haridusesõbralikul pastoril Ernst Sokolovskil (Vändras 1860 - 1891), kes ei olnud mitte üksnes Vändra kurttummade kooli asutaja 1867. a., vaid ka kogu kihelkonna kooliasjade korraldaja.

1860. a. oli Vändras kihelkonnakool ja 4 vallakooli. E. Sokolovski ajal asutati veel 4 vallakooli, kõik selleks otstarbeks ehitatud hoonetes. Nendele lisaks töötas Vändras veel Vändra klaasivabriku saksa kool ja vene õigeusu kool. Sel ajal väljaarendatud koolivõrk kehtis 50 aastat. Vändra rahva edumeelsuse kujunemisele on kindlasti oma mõju olnud "kentsakaks" ja "raamatuvabrikuks" nimetatud pastoril C.E.A. Körberil (Vändras 1836 - 1859), kes väitis, et "pastlakandjad armastavad mind, saapakandjad mitte". Ei saa ka eitada endise vändralase J. V. Jannseni "Perno Postimehe" mõju rahva iseteadvuse ja haridusejanu kasvamisele ning sellele, et ta virgutas talusid päriseks ostma. Viimast soodustasid Vändra mõisnike von Ditmarite suhteline vabameelsus ja suured kaardimängu ning muud võlad. Nii oli Vana-Vändras juba 1864. a. 7 ja 1866. a. 47 ostutalu. Rahva jõukus ei olenenud ainult tema töökusest, vaid mõnevõrra soodsatest karjakasvatu-

se võimalustest kui ka hiljem Pärnu Põllumeeste Seltsi suunamisel uute põllumajanduse arendamise viiside praktikasse juurutamisest.

Haridus - ja koolielule andis hoogu asjaolu, et Väändras elas ja töötas 1870. aastail üheaegselt mitu Valga Cimze seminari kasvandikku, kelle tähtsus on ülemaaline. Nendest eelkõige eesti rahvajuht, "Sakala" väljaandja, Kurgja talu omanik C. R. Jakobson (Väändras 1872 - 1882), kurttummade kooli õpetajad: Johannes Eglon (1866 - 1908) ja Adolf Linde (1876 - 1880); kooliõpetajad: Johannes Kuus (klaasivabriku koolis 1868 - 1873, kihelkonnakoolis 1873 - 1875), Paul Undritz (kihelkonnakoolis 1875 - 1877), Johannes Lüdimois (kihelkonnakoolis 1877 - 1885), Jaan Kruus (klaasivabriku koolis 1874 - 1881), Juhan Jürgenstein-Lill (koduõpetaja isatalus 1875 . a.). Sellele lisandub veel Lilli Suburgi hariduslik tegevus kodutalus Valdburgis ja "Perno Postimehe" toimetamine 1879. a.

Väändra koolmeistrid võtsid osa kõigist üheaegseist üldrahvalikest üritustest. J. Eglon juhatas Väändra meeskoori I laulupeol 1869. a., oli Eesti Aleksandrikooli Komitee ja Eesti Kirjameeste Seltsi asutajaliige. Eesti Kirjameeste Seltsi kuulusid Paul Undritz, Johannes Lüdimois, Jaan Kruus, Johannes Kuus, Adolf Linde, Lilli Suburg ning vallakoolmeistrid Jüri Jürgenson (Võierast) ja Mats Tõnisson (Aleksandriilt). Eesti Aleksandrikooli Väändra Abikomitee (asutatud 1872) juhatuses olid Johannes Eglon ja Jüri Peterson (Kadakalt). Aga-

ralt kogusid rahvalaule ja -viise Jüri Peterson (sai 1868. a. J. Hurdalt kingituseks "Vana-Kandli"), Johannes Eglon, Jaan Kruus jt. J. Egloni kogutud rahvaviise on avaldatud C. R. Jakobsoni laulikus "Rõõmus laulja" (1872), Adolf Linde laulikus "Lõbus Lõuke" (1881) avaldati 34 Oimze lauluviisi.

Üheks põhiliseks organisatsiooniks Vändra koolmeistrite haridusliku tegevuse viimisel üle kodukihelkonna piiride oli Pärnu Põllumeeste Selts (asutatud 1870). Seltsi liikmeteks olid ärksamate põllumeeste kõrval ka arenenumad koolmeistrid. Seltsi esimene president Johannes Eglon ja pärastine president Carl Robert Jakobson korraldasid igal aastal seltsi koosolekuid osaliselt Vändras, kus koosolekust võttis osa kuni 200 mitteliiget, nende seas ka naisi. Tavaliselt esinesid neil koosolekuil kõnedega Vändra koolmeistrid. Seltsi algaastail oli põhiteemaks rahva haridusliku taseme tõstmine heade koolimajade ja tublide õpetajate läbi kui ka mitmesuguste seltside, laulu- ja mängukooride asutamise, rahvapidude ning spordivõistluste korraldamise kaudu. Kõige rohkem esines Johannes Eglon, kes rõhutas rahva kasvatamisel mõneti "vitsahirmu" vajadust. Selle mõistis hukka C. R. Jakobson ja kogu kuulajaskond (Vändras 10. aug. 1874). See oli esimene avalik arvamuste lahkuminek J. Egloni ja C. R. Jakobsoni vahel, millest arenes Vändras 2. märtsil 1880. a. olukord, kus C. R. Jakobsoni ettepanekul keelati J. Eglonil ilma eelkontrollimata kõnedega esinemine.

Kõige sisukamad kõned pidas seltsi koosolekuil Paul

Undritz. Ta rõhutas loodusteaduse ja ajaloo õppimise ning inimese eneseharimise tähtsust. Inimene ei pea olema mitte a l a s i , mille peale taotakse, vaid h a a m e r , mis tagudes vormib enda ja teiste elu. Haridustöö eesmärkide saavutamisel pidas ta eriti oluliseks kooli ja kodu koostööd ning nõuetekohaseid koolimaju. Ulatuslikumalt kõneles ta sellel teemal Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekul Põltsamaal (1877).¹ Ta väitis, et vanemail on õigus esitada koolile nõudeid lapse tervise kaitsmise ja vaimu arendamise suhtes. Koolil aga on õigus nõuda koolimaju, kus saaks õpetada lapsi nende tervist kahjustamata. Ka peaks kodus valitsema vanemate vahel üksmeel, mis kindlustaks lapsele normaalsed tingimused kasvamiseks ja õppimiseks. Terava kriitika alla võeti "emand-ema" ja "isand-isad", kes jäta-
tavad lapsed teenrite kasvatada, samuti ka vanemad, kes oma rumalusest ei märka lapsi kasvatada. Kogukonnalt nõudis ta suuremat hoolitsust koolmeistrite elutingimuste ja palkade eest, et nii saada koolidele tublisid õpetajaid.

Johannes Lüdimois käsitles oma kõnes, mille ta pidas Pärnu Põllumeeste Seltsis, laste karistamist koolis. Ta analüüsis kümmet karistusviisi "silmalikust laitudest" ku-
ni koolist väljaviskamiseni. Selles reas oli "peks" kui vii-
mane hädaabinõu üheksandal kohal. Kõne ilmus eri raamatuna 1879. a.

¹ Avaldatud EKS aastaraamatus 1877.

Pärnu Põllumeeste Seltsi kaudu võideldi ka saksakeelse hariduse andmise vastu.

Mats Tõnissoni kõne "Kooliõpetaja isalikust valitsemisest", mille ta pidas Vändra koolmeistritele nende konverentsil, on avaldatud "Sakala" lisalehes nr. 25 1881. a.

Eelpool kirjeldatud haridusprobleemidega oli tihedalt seotud ka uute koolimajade ehitamine ja tütarlaste koolide asutamine. Nende probleemide esitamine algas Pärnu Põllumeeste Seltsi koosolekul Vändras 12. veebr. 1872. a., kus J. Eglon tegi ettepaneku ehitada Tori meeste eeskujul kogukonnast poolt kasvõi ühiskondlikus korras uus kihelkonnakoolimaja. 30. dets. 1873 asutaski pastor E. Sokolovski Koolisõprade Seltsi eesmärgiga koguda vabatahtlike annetuste teel raha kihelkonnakooli õpetajale palga maksmiseks (seda tasus seni E. Sokolovski enda käest) ja uue kihelkonnakoolimaja ehitamiseks. Koolisõprade Selts leidis laialdast poolehoidu. 27. juulil 1875. a. teatati, et kihelkonnakoolimaja ehitab koolikonvent. Koolisõprade Selts jätkas tegevust tütarlaste kooli asutamise kasuks.

Kihelkonnakoolimaja ehitamine, mille maksumus esialgse projekti järgi oli 20 000, siis 12 000 rubla, valmis lihtsustatud projekti järgi 5 000 rubla väärtuses alles 1885. a. Ehkki pastor Sokolovski andis rahalist toetust ja rahvas pooldas ruumikama koolimaja ehitamist, ei suudetud murda nende vastuseisu, kelle kanda olid koolimajade küttekulud. Koolisõprade Seltsi kogutud kapital sai Vändra Haridus-

seltsile alusfondiks Vändra keskkooli praeguse hoone ehitamisel.

Liivimaa Lutheri usu maakoolide õpetuse plaanide (1874) rakendamine andis uut hoogu koolide ja õppetöö edasisele arendamisele. Oli vaja uusi õpikuid ja lastevanemaile abi laste ettevalmistamisel kooliminekuks.

Sel eesmärgil koostas Vändra klaasivabriku koolmeister J. Kruus lugema õpetamise metoodika alase kõne "Lugemisest". See oli mõeldud esitamiseks Eesti Kirjameeste Seltsis, kuid ajapuudusel jäeti koosolekul ettekanne ära ja avaldati ajalehes "Sakala" 1878. a. Sellele lugema õpetamise metoodika nõudele vastavalt on koostatud J. Kruusi "Aabits, kust lühikese ajaga hõlpsasti lugema ja kirjutama võib õppida" (1883). See oli oma aja üks parem aabits. Aabitsa käsikiri valmis J. Kruusil Vändras, aga see seisis mõned aastad E. Sokolovski käes läbivaatamisel. Seetõttu jõudis J. Kruusist ette Johannes Lüdimois, kelle "Aabitsa-raamat" ilmus 1880. a. See aabits oli polpulaarne, aga veelgi suurem menu oli Mats Tõnissoni kukeaabitsal "ABD-raamat" (1882): metoodiliselt polnud see küll eelnimetatute vääriline, kuid ta oli odav.

Koolmeistritele kujunes eesti keele grammatika õpetamisel käsiraamatuks Adolf Linde "Kirjamärkide ehk interpunktsiooni õpetus" (1881).

C. R. Jakobsonilt ilmusid Vändra päevil "Kooli Lugemise raamatu" II osa (1875), III osa (1876) ja "Helmed" (1880). "Lugemise raamatu" II osa võeti kasutusele Vändra kihelkon-

nakoolis. Laialdast kasutamist leidis ka C. R. Jakobsoni "Saksa keele õppimise raamat" (1878).

Eesti keele ortograafia ja selle õpetamise probleemid on eriti huvitanud Jüri Petersoni, kes kooli aruandes 1888. a. klassiruumides "luhvti" puhastamise kohta vastab ainukese koolmeistrina: "Õ h k u puhastatakse..."

Märkimisväärse aktiivsusega põhjendasid Vändra kihelkonnakooli koolmeistrid Paul Undritz (1876 ja 1877) ja Johannes Lüdimois (1884) Pärnu Põllumeeste Seltsi koosolekuil loodusloo ja ajaloo õpetamise tähtsust. P. Undritzi sulest ilmus esimene eesti klassiväline lugemisraamat "Looduslood lastele" (1877). Loodusesõbral J. Lüdimoisal oli 80 linnu- ja loomatoopist, mille eest ta Riia põllutöönäitusel 1883. a. sai hõbeauraha ja II auhinna.

Kõnega "Ajaloo õppimise tähtsusest" esines P. Undritz EKS koosolekul 1879. Samal aastal avaldati kõne Lilli Suburgi toimetamisel ilmuvas "Perno Postimehes".

Käsitöö õpetamiseks koolides kavatses koolikonvent hakata kohapeal õpetajaid ette valmistama. See ülesanne antakse kurtummade kooli õpetajale Adolf Lindele, keda saadeti 1878. a. Tartusse Klaasson-Kaasi käsitöö kursustele õppima. Koolikonvent määras talle 50 rubla toetust.

Koolmeistrid vajasid nüüd senisest tõhusamat metoodilist abi. Alates 1860. a. korraldati Vändras regulaarselt koolmeistrite konverentse. Õpetuse plaanide ilmumisega 1874. a. aga seati sisse koolmeistrite konverentsidel lahtised tunnid,

mille kohta nõuti kirjalikke konspekte. Selles abistasid val-
lakoolmeistreid kihelkonnakoolmeistrid (1875. a. aitas Mats
Tõnissonile tunnikonspekte teha isatalus kodukooli pidav Ju-
han Jürgenstein).

Esimese suunaandva juhendi õppetöö ümberkorraldamise koh-
ta Eesti koolmeistritele avaldas P. Undritz Eesti Kirjameeste
Seltsi koosolekul Põltsamaal 1876. a. Seal andis ta juhiseid
õpetusplaani (aine jaotus kogu õppeaastaks) ja tunniplaani
(õppetundide jaotus nädalaks) koostamiseks: plaanide koosta-
mine toimugu "jauta ja valitse" põhimõttel (s.t. oska õppeai-
net planeerida - jagada - ja tunne õppeainet - oska seda va-
litseda). Rõhutati ka vajadust iga üksiku tunni põhjalikuks
ja sageli kirjalikuks ettevalmistamiseks. Eesti Kirjameeste
Seltsi aastaraamatus 1877. a. on avaldatud P. Undritzi kõne
"Mõnest pää - õpetamise viisist". Selles piiritleb autor, et
"... õpetamise viis on üks plaani järeline koolmeistri tal-
litus õpetamise eesmärkide kätte saamiseks". Lähemalt analüü-
sitakse kõiki õppemeetodeid alates päheõppimisega ja lõpeta-
des iseseisva töö ülesannete andmisega. P. Undritzi mõlemas
kõnes selgitati õpetamise ja kasvatamise ühtsust igas õppe-
aines.

Need on mõned lõigud Vändra hariduselust ja selle ula-
tumisest kihelkonna piiridest kaugemale.

Kahtlemata oli C. R. Jakobsonil suur mõju Vändra hari-
duselule ja koolile mitte üksnes tema koolikirjandusliku ja
ühiskondliku töö ning ajalehe "Sakala" kaudu, vaid veelgi

enam isiklike kokkupuudete tõttu koolmeigtritega. Noore energilise ja ausa vallakirjutajana seadis ta korda Vändra valdade asjaajamise ning õhutas Vana-Vändra valda uue avara vallamaja ehitamisele. Seda väljendab ka kõne "Natukene meie kevadisest rõõmust", mille ta pidas 29. nov. 1875 Vana-Vändra vallamaja pühitsemise juures. Värvates koolmeistreid Pärnu Põllumeeste Seltsi liikmeiks, võimaldas ta neil esineda kõnedega seltsi koosolekuil. Neil koosolekuil andis ta avameelse hinnangu koolmeistreile. Eriti tunnustav oli see Paul Undritzile kui koolmeistrile, "keda meie ammu ootasime". Osa nendest kõnedest avaldati ajalehes "Sakala" või teistes ajalehtedes.

Oluline on märkida, et mitmed koolmeistrid (P. Undritz, J. Kruus, J. Lüdimois, A. Linde, M. Tõnisson jt.) olid kirjavahetuses Mihkel Veskega, kelle vahendusel läks trükki enamik nende kirjutatud raamatutest.

Ehkki ka hiljem töötas Vändras mitu tublit koolmeistrit, Cimze seminari kasvandikku (A. Jürgenstein, J. Adamberg, V. Univer ja A. Rossman), ei ulatanud nende töö suunav mõju kaugemale. Põhjusi oli mitmeid: C. R. Jakobsoni surm ja rahvuslike ürituste lõhenemine, kuid veelgi rohkem asjaolu, et juba olid Tartu ja Tallinn kujunenud kogu meie sünnimaa kultuuri- ja majanduselu keskuseks.

JAKOB HURT OTEPÄÄ KIHELKONNA KOOLIELU JUHINA

1872. - 1880. A.

H. M ä g i

Otepää Keskkool

19. sajandi keskel õnnestus üksikutel eestlastel tänu oma erakordsetele vaimuannetele pääseda ülikooli ja omandada kõrgem haridus. Üks nendest vähestest oli Võrumaalt Põlva kihelkonnast Vana-Koiola vallast Himmaste külast pärinev kohaliku koolmeistri poeg Jakob Hurt. 1865. aastal lõpetas ta Tartu ülikooli usuteaduskonna.

Pärast ebaõnnestunud katset kandideerida Äksi kiriku õpetaja kohale, kuhu Liivimaa konsistoorium teda ei kinnitanud, loobus Jakob Hurt esialgu kirikuõpetaja ametisse pääsemisest üldse.

1872. a. vabanes Otepääl kirikuõpetaja koht.

Hurdal õnnestus täita kõik nõutavad formaalsused ja saada endale Otepää pastori koht. 1. detsembril 1872 siirdus ta Otepäälle ametisse, jäädes siia kaheksaks aastaks (1872-1880).

Pärast Otepäält lahkumist kirjutas J. Hurt Otepää kirikukroonikasse: "Kui peaks lubatud olema, et ma oma teenetest Otepää koguduses räägin, siis on need rahvakooli alal ... Minu iseloom ja võimed olid enam koolitöö kohased. Sellel alal olen ma siis ka olulisi, rõõmustavaid muutusi ja tagajärgi saavutanud."

J. Hurda tööle asudes oli koolivõrk peaaegu täielikult kihelkonnas välja kujunenud: 1872. a. töötas Otepää kihelkonnas 1 kihelkonnakool ja 15 vallakooli ¹.

Koolide olukorra kohta märkis Jakob Hurt:

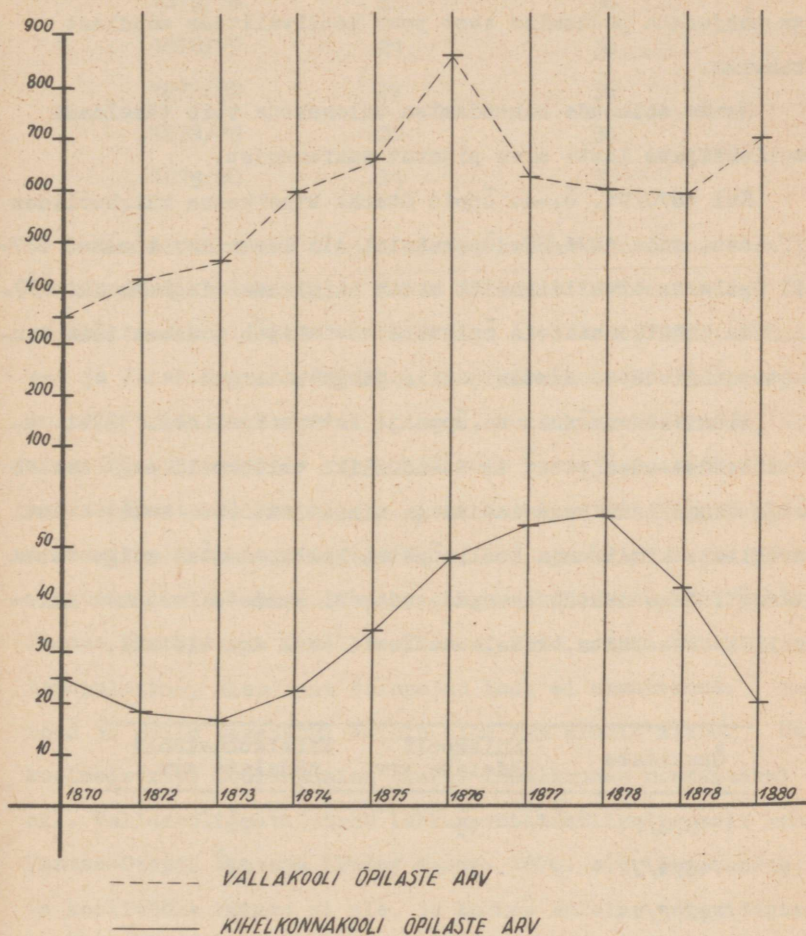
"Ainult Vastse-Otepääl oli uus koolimaja ehitatud, mida mina sisse õnnistasin (õnnistamine toimus detsembris 1872. a.). Peaaegu kõik teised koolimajad kihelkonnas, ka kihelkonnakooli maja, olid kõige puudulikumas, haletsemisväärses seisukorras. Makita ja kirikuvalla koolimaju sai veel endises seisukorras edasi tarvitada ja need jäid minu ajal ümber ehitamata (ehitatud vastavalt 1853. ja 1850. a.). Teisi kõiki tuli täiesti uuendada. Ümber ehitati või laiendati minu ajal koolimajad Pilkuses, Vidrikus, Päidlas, Neerutis, Paluperas ja Nõunil. Päris uued koolimajad ehitati: Pühajärvel, Ilmjärvel, Nüplis, Kastolatsis ja Pangodis. Kui nende ehitistega ka minu ettekujutused õigest koolimajast mitte täide ei läinud, tähendasid need ometi endisega võrreldes suurt sammu edasi."

Vastavalt kehtivale kooliseadusele viis J. Hurt sisse päevaraamatute kaudu täpse kooliskäimise arvestuse, kusjuures pävikupidamise üle seatakse sisse range kord. Nii loeme koolivalitsuse protokolliraamatust:

"Iga kuu esimesel laupäeval revideeritakse kooli päevaraamatuid kiriku eestseisja poolt pastoraadis. Koolivanem külastab kooli igal nädalal, tavaliselt esmaspäevadel."

¹ 1869. a. andmetel elas kihelkonnas 2607 meest ja 3121 naist.

DIAGRAMM ÕPILASTE ARVU KOHTA
 ОТЕПЯА КИHELKONNAS 1870.-1880.A.

Nõutakse, et koolivanem kooli külastades ka oma nime päevaraamatusse sisse kannaks, mille põhjal oleks võimalik tema tööd kontrollida. Koolivanemate ülesandeks oli eelkõige põhjuseta puudujate väljaselgitamine. Nähakse ette, et iga põhjuseta puudumise eest peab koolivalitsus süüdlast trahvima.

Nende abinõude rakendamise tulemusena võib täheldada kooliskäijate laste arvu pidevat suurenemist.

Kui 1870/71. õ.-a. õppis Otepää kihelkonna külakoolides 377 last, siis 1876/77. õppeaastal oli laste arv tõusnud 887-ni. Õpilaste arvu liikumist aitab selgitada diagramm lk. 139.

Ka kihelkonnakooli õpilaste arv näitab pidevat tõusutendentsi kuni 1878. aastani, siis järgneb langus.

Pidevalt suurenes ka õppeaja kestus koolides. 1874. a. kooliseadus näeb ette, et "seadusliku vallakooli aeg kestab kõige vähem kuus kuud aastas ja nimelt oktoobri kuust kuni aprillini: kihelkonna kooli õpetus kestab aastas kõige vähem 7 kuud". Nagu nähtub aruandlusest, ei suudetud seadust külakoolide osas täita, kihelkonnakooli osas aga ületati.

Õppeaasta	Külakooli nädalate arv	Kihelkonnakooli nädalate arv
1870/71	15	22
1871/72	11	22
1872/73	?	22
1873/74	18	22

Õppeaasta	Külakooli nädalate arv	Kihelkonnakooli nädalate arv
1874/75	20	22
1875/76	20	36
1876/77	21	36
1877/78	22	36
1878/79	20	36
1879/80	21	36

Oma sissekandes Otepää kiriku kroonikaraamatusele on J. Hurt andnud koolmeistrite kohta järgmise iseloomustuse: "Kõige tublimad kooliõpetajad olid minu ajal Jaan Väärssi Pühajärvel ja Juhan Neumann Päidlas. Vana kihelkonnakooli õpetaja D. Auster, tubli ja korralik inimene, kuid kõrk koolimees, astus minu tulekul Otepäälle vabatahtlikult õpetaja-ametist ära ja hakkas Nuustakul kaupmeheks. Tema asemele tuli väga tubli elementaarkooli õpetaja August Kurg, kes aga kolme aasta pärast vabatahtlikult lahkus. Temale järgnes kihelkonnakooliõpetaja Thomas Undritz, ka tubli koolimees, kuid natuke järsk ja mittepopulaarne, mispärast talupojad teda ei armastanud. Tema tööd ja selle tagajärgi võisin mina aga ainult kiita. Uute koolmeistrite tööleasumine edenes kihelkonnas rõõmustaval viisil. Vallakooliõpetajatest lahkus vabatahtlikult omalt kohalt Vastse-Otepää õpetaja (Peter Meos - 1876. a.), ära tundes, et ta koolitööks kohane ei ole, ja hakkas Antslas talupidajaks. Pühajärve vana kooliõpetaja pidin ma kõlbla ja pedagoogilise

sündmatuse pärast kohalt vabastama."

Jakob Hurt oli õpetajate suhtes väga nõudlik. Iga kuu viimasel laupäeval pidid koolmeistrid ja koolivanemad nõupidamisele kokku tulema, et esineda aruandega kooli möödunud kuu tegevusest. Sellise korra nägi ette ka kehtiv kooliseadus.

Igal kevadel viidi J. Hurda poolt läbi põhjalik "kooli katsumine". Selle tulemused arutati läbi kihelkonna koolivalitsuse ja koolikonvendi koosolekuil. Agaramaid õpilasi premeeris J. Hurt kooli kontrollimise ajal raamatutega.

Õpilaste teadmisi hindas J. Hurt "kooli katsumisel" igas õppeaines punktide alusel 1-3,5-ni: 3,5 - väga hea; 3 - hea; 2,5 - kaunis hea; 2 - keskmine; 1 - halb.

Jakob Hurda andmetel õppis 1872/73. õ.-a. kirjutamist 1473 õpilasest 636 ja rehendamist 386.

Koolmeistrite pedagoogilise meisterlikkuse tõstmiseks hakati korraldama igakuiseid õpetajate konverentse, millest annab samuti ülevaate J. Hurda sissekanne Otepää kirikukroonikasse:

"Kooliõpetajatega pidasin ma igal kuul korrapäraseid konverentse, ja nimelt igas koolimajas, kuhu siis teiste koolide õpetajad tingimata ilmuma pidid. Üks kooliõpetaja pidas siis ühe või rohkem proovitunde, ja sealjuures katsuti kokkutulnud lapsi. Kui siis lapsed koju olid lastud ja õpetajad endid kehaliselt kinnitatud, asuti kuuldu ja nähtu üle läbi rääkima. Seal arvustati ja räägiti siis ilma kart-

miseta, igaühel oli oma arvamise avaldamiseks täielik vabadus. Ma ise juhatasin läbiviimise. Harilikult pidasin ma lõpuks veel mõne pedagoogilise aine üle ettekande. Enamasti tulime hommiku vara kokku ja lahusime õhtu kella seitsme või kaheksa ajal. Need konverentsid olid kooliõpetajatele väga kasulikud, koolitöö muutus metoodiliseks, ajakohaseks. Tööviili tuli siis ka laste juures varsti nähtavale. Teadmised, kord ja käitumine paranesid märgatavalt. Kooliõpetajates ilmes tööarmastus ja tööhimu."

J. Hurt nõudis, et koolmeistrid peale õppetöö koolides ka ühiskondlikust elust aktiivselt osa võtaksid. Paljude koolide juures töötasid koolmeistrite juhtimisel laulu- ja pasunakoorid. Nii kirjutab tolleaegne Päidla külakooli õpetaja Johan Neumanni poeg Karl (oli Otepää kihelkonnakooli juhatajaks 1909.-1930. a.) oma mälestustes:

"Jakob Hurda ajal olid koolide juures laulukoorid ja peeti ka kontserte ühiselt kiriku juures. Minu isal oli ka laulukoor Päidlas, kus ta oli kooli juhatajaks. Tema sai kiriku juures kontserdil oma lauljatega auhinnaks suure pildiraamatu, mida siis meilegi näidati, kui hääd lapsed olime."

Otepääl teatakse, et Jakob Hurt oli ka Otepää linnamäel korraldatavate rahvapidude algatajaks. See traditsioon on kandunud meie päevini.

Jakob Hurt juhtis Otepääl Eesti Kirjameeste Seltsi tegevust, seepärast on ka mõistetav, et enamik koolmeistritest ole haaratud sellest tööst osa võtma. Eesti Kirjameeste Seltsi 1879. a. liikmete nimekirjast leiame 12 Otepää kihelkonna

koolmeistrit, mis moodustas kihelkonna koolmeistrite arvust (17) 70 %. Kokku oli seltsil sel aastal 359 liiget.

Asunud Otepääle ametisse, oli Jakob Hurda üheks ülesandeks Nuustaku alevikku kooli asutamine. 8. oktoobril 1875 õnnistatigi kool sisse.

Eesmärgiga anda andekamatele õpilastele põhjalikum ettevalmistus jaotatakse 1879. a. sügisel Nuustaku kool kaheks - talvekool (Winterschule) ja aastakool (Jahreschule, ka Sommerschuleks nimetatud). Erinevus seisnes selles, et aastakoolis toimus õpetus aastaringselt, talvekoolis - nagu tavalistes koolides - talviti. Aastakooli üheks ülesandeks oli saksa keele õpetamine nendele lastele, kes seda soovisid, et oleks võimalik jätkata õpinguid saksa õppekeelega koolides. Aastakooli õpilased pidid maksma kooliraha 10 rbl. aastas.

J. Hurdal olid kooli õppetöö ümberkorraldamisel suured lootused, millest annab tunnistust ka protokollilõik Otepää kihelkonna koolivalitsuse protokolliraamatust:

"Nustako kool jagatud sellel aastal kahte ossa, mis tähistab s u u r t m u r r a n g u t (autori sõrendus): suvekool, kus kogu aasta õpetust antakse ja teine osa, kus talvel õpetatakse."

Kahjuks sai see eksperiment kesta vaid ühe aasta (1879/80. õ.-a.). J. Hurt lahkus Otepäält 1880. aastal ja Nuustaku kool hakkas jälle vanaviisi tööle.

Jakob Hurda töötamise ajast Otepääl pärinevad ka esimesed andmed tütarlaste erakoolide kohta. Võib arvata, et nende

tekkeks andis omapoolse panuse ka J. Hurt. Nii märgitakse 1878/79. õ.-a. kooliaruande seletuskirjas:

"Kihelkonnas töötab 3 Privatkooli tütarlastele - 2 Nustakul ja üks Aiastes. Nustakul õpetab prl. Jürgens 17 tütarlast ning pr. Fucks 18 tütarlast ja 4 väikest poissi, Aiastes prl. Reinthal 23 tütarlast."

Aiaste kool töötas kihelkonnakooli tasemel.

Jakob Hurda initsiatiivil ehitati 1879. a. Otepääl ka uus kihelkonnakoolimaja. See oli umbes 23 meetri pikkune kapitaalne telliskivihoone, mis tol ajal võis tunduda ülilmoodne, sest seal oli kaks korralikku klassiruumi, kolmetoaline koolmeistri korter, õpilaste söögituba ja sahver ning teisel korrusel kaks õpilaste magamistuba ¹.

J. Hurda lahkumise momendil töötas Otepääl üks kihelkonnakool, 16 külakooli (nende hulgas Nuustaku aleviku kool) ja 3 erakooli tütarlastele. See oli Otepää kihelkonnas koolide arvu kõrgpunkt.

Hinnates J. Hurda tegevust Otepää kihelkonnas, võib kokkuvõtteks öelda:

1. Kujunes välja täielik koolivõrk.
2. Ehitati ajakohased koolimajad.
3. Koolid varustati hästi õppevahenditega (vt. lk. 146).
4. Korraldati regulaarselt koolmeistrite konverentse.

Üldhinnangu andmisel J. Hurda tegevusele tuleb aga mär-

¹ Tänapäeval kasutab hoonet E. Vilde nim. Tallinna Pedagoogiline Instituut õpebaasina.

KOOLIDE VARUSTATUS ÕPPEVAHENDITEGA 1879. AASTAL TARTU-VÖRUMAA

KIHELKONDADES

Kihelkond	Arve- laud	Gloobus	Euroopa kaart	Idamaade kaart	Palesti- na kaart	Poolkera- de kaart	Muusika- instr.	Loodus- loo pildid	Koolide arv kokku
1. Sangaste	-	1	1	1	10	1	9	-	12
2. Antsla	-	3	18	18	18	17	5	-	18
3. Kambja	-	1	1	1	13	-	13	-	13
4. Kanepi	9	1	1	1	36	1	19	-	22
5. Karula	-	4	11	8	13	4	9	-	9
6. Karilda	-	-	1	-	1	-	8	-	9
7. Hargla	-	1	1	1	16	4	7	-	8
8. Tartu- Maarja	-	-	-	-	-	-	3	-	15
9. Vastseliina	-	-	20	15	30	1	1	-	15
10. Nõo	-	-	1	15	30	1	18	-	15
11. Otepää	16	8	16	16	16	1	16	3	16

Kihelkond	Arve- laud	Gloo- bus	Euroopa kaart	Idamaa- de kaart	Pales- tiina kaart	Pool- kerade kaart	Muusi- ka- instr.	Loodus- loo- pildid	Kooli- de arv kokku
12. Põlva	-	10	2	5	4	26	26	-	26
13. Rannu	-	-	7	7	7	1	7	-	7
14. Räpina	-	21	1	21	1	-	2	-	22
15. Rõuge	3	2	1	27	2	2	20	-	27
16. Rõngu	-	3	14	4	3	11	1	-	11
17. Võnnu	1	1	1	1	25	1	23	1	25

kida, et ta oli suurel määral mõisnike ja balti saksa kultuuri mõju all, mis vajutas pitseri kogu tema tegevusele. Tema religioosne maailmavaade ei võimaldanud näha ühiskonnas avalduvaid objektiivseid seaduspärasusi ja tal tuli taanduda järjest tugevneva demokraatliku liikumise pealetungi ees.

JAAAN ADAMSON - HOLSTRE VALLA KOOLMEISTER

E. A a s m a a

Pühajärve 8-kl. Kool

Jaan Adamson sai koolmeistri õigused 6. III 1850. a.

Paar nädalat pärast koolmeistri tunnistuse saamist asus ta tööle Morna külakooli. Kirikuõpetaja iseloomustas Adamsoni järgmiselt: hoolas, usin, edasipüüdja, võtab kuulda teiste õpetusi, kohusetundlik, avameelne.

Seda, kuidas jäi temaga rahule tolleaegne koolirevident E. Hörschelman, saame teada viimase protokollist 1852. a.:

"Koolilapsi suur hulk igast vanusest; kooliskäimine kaunis hea; lugemine: 4 lapsel hea, 3 lapsel keskmine, 1 lapsel halb... Lauluviisid ühehäälega õpitud: 40, mitmehäälega 5. Laulmine enamasti kaunis puhas, mitmehäälega: "Õieti ilus".
Rehkendamine: ei ole sugugi."

Siit näeme, et J. Adamson õpetas lastele kõike seda, mida tol ajal nõuti.

Morna koolikoht oli üsna vilets; seetõttu asus J. Adamson 26. märtsil 1852. a. tööle Pulleritsule.

Maad oli Pulleritsul 32,71 tiinu. Rahapalka algul ei makstud. Hiljem anti 70 rubla, millest tuli tasuda ka abikoolmeistrile. Et teenida veidi leivalisa, käis Adamson kirikus orelit mängimas.

Adamson tegi oma tööd suure armastuse ja hoolega.

Juba 1854. a. koolikohtu protokollis seisab: "Esimeses reas seisavad vaimuliku ja vaimulise arenemise poolest Pulleritsu ja Aidu kool." Eriti tugevaks küljeks peeti Adamsonil jutustavaid aineid.

1863. a. korraldas Õpetatud Eesti Selts koolmeistrite seas ankeetküsitluse. Vastusest sellele nähtub, et Holstres käisid lapsed koolis 1. novembrist kuni 30. märtsini. Kooli tuldi pühapäeva õhtul, vabaks saadi laupäeva lõuna ajal. Lapsi käis koolis 40 ümber, peale selle kodulapsed, kes käisid koolis 1 kord kuus näitamas, mida nad on kodus õppinud. Lapsed laulsid, kirjutasid ja rehkendasid, õppisid lugemist, kattekismust ja piiblilugusid.

Ankeedivastuse lõpul pöördus J. Adamson ÕES-i poole palvega, et selts kannaks hoolt ühtse kirjaviisi eest.

Adamsoni huvialaks oli muusika. Ta oli esimene, kes õpetas Holstres ilmalikke laule. Öeldakse, et enne teda polnud kohapeal keegi mitmehäälset laulu kuulnud. Tema aga pani oma õpilased laulma 2- ja 3-häälselt, sisendades neile suurt laululusti.

Adamson oli kirjavahetuses kõigi tolle aja tuntumate ühiskonnategelastega. Eriti tihe oli tal side C. R. Jakobsoni, Fr. R. Kreutzwaldi, M. Veske, J. Kapi, L. Koidula jt.

Kui ilmus trükis C. R. Jakobsoni "Aabitsaraamat", sai Adamsonist selle aktiivne levitaja ja kohene kasutaja koolis.

Ka ise üritas ta kooli jaoks õpikut kirjutada. 1876. a.

valmiski tal käsikiri loodusõpetuse alalt, mille saatis läbi-
vaatamiseks Jakob Hurdale. Käsikirja edasine saatus on tead-
mata.

Peale otsese koolmeistritegevuse võttis J. Adamson ak-
tiivselt osa ühiskondlikust elust.

Kui 1875. a. täitus Jaan Adamsonil 25 aastat tööst koo-
lipõllul, tuli tervitajaid nii koduümbrusest kui ka väljast-
poolt. Sellel päeval peetud kõnede tekstid on säilinud Tartu
Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis ja Fr. R. Kreutzwaldi nim. Riik-
likus Kirjandusmuuseumis.

1879. a. alguses Jaan Adamson haigestus. Oma viimases
kirjas teatas ta: "Ma ei ole küll voodis maas ja olen vaeva-
ga siia maale kooli tundisi annud ... nagu enne." Neli nädä-
lat võitles ta parandamatu haigusega.

22. aprillil maeti J. Adamson Paistu kalmistule.

ESIMESED KOOLID PAISTU KIHELKONNAS

19. SAJANDIL

I. K a n g u r

Holstre 8-kl. Kool

Paistu kihelkonna vanimaks kooliks loetakse Holstre valla Pulleritsu kooli, mis asutati 1833. aastal. Esimeseks õpetajaks Pulleritsu koolis oli Mihkel Mitt.¹

Koolirevidendi poolt iseloomustati 1848. a. kooli järgmiselt: "Üks koolituba, üks soe ja üks külm kammer. Koolituba on külm, sest lagi on halb ja puid on vähe. Puust põrand, korsten peal, kaks akent aga ilma hingedeta, sisemisi aknaid ei ole."

Aasta hiljem asutati Heimtali kool. 1838. a. alustas tööd Morna kool. Järgmisel aastakümnel tuli juurde kolm kooli: 1841. a. asutati Pähovere, 1843. a. Tuhalaane ja 1843. a. Pirmastu kool.

Sajandi teisel poolel töötasid koolid umbes sellise päevakava alusel nagu Pulleritsu koolis. Kool töötas seal järgmiselt. Kell kuus tõusmine. Pärast riietumist ja korrastamist pooltunnine õppimisaeg. Korrastamise juurde kuulus ka pesemine, mis toimus primitiivses olukorras. Vett võeti tõrrest,

¹ Järgnes Jaak Pullerits; 1851/52. õ.-a. töötas Hans Rebane, 1852-1879 Jaan Adamson, 1879-1882 Andres Aavik, 1882-1909 Johan Pullerits.

mis õhtul täis kantud ja mis suure klassitoa nurgas, täites ühtlasi ka joogivee reservuaari ülesandeid. Tõrs oli puust, umbes 10-pangeline ja kaanega kaetud. Kella 7 - 8-ni oli "pruukosti" tund, kell 8 hommikupalvus, millele 8 - 12-ni järgnes neli õppetundi kümneminutiliste vaheaegadega. Õpetus algas igal hommikul usuõpetuse tunniga, seejuures vaheldumisi piib-lilooga ühel ja katekismusega teisel päeval. Järgnes vene keel, rehkendamine ja paar-kolm emakeele tundi nädalas. Vene keele tunde oli mõnel päeval paar tükki, kokku 8 tundi nädalas. Es-maspäeval algas õppetöö kell 9 hommikul tavaliselt testamendi lugemisega. Vaba tund oli mõeldud õpilaste kogunemiseks, sest paljud tulid kaugel asuvaist kodudest, kus nad veetsid oma vaba pühapäeva.

Iga tööpäeva kavas oli veel kella 12 - 1-ni lõuna, 1 - 2-ni õppimistund ning 2 - 4-ni veel kaks õppetundi, tavaliselt laulmine, võimlemine, kirikulaul jm. Käsitööd siis tunnikavas polnud. Kirikulaule tuli lastel talve kohta 30 tükki pähe õp-pida, nii sõnad kui ka viis. Kella 4-st poole 6-ni oli nn. va-hetund, tähendab vaba aeg, poole 6-st 7-ni õppimistund, 7 - 8-ni õhtusöök, 8 - 8-ni veel üks tund järgmise päeva õppeainete ettevalmistamiseks ning kell 9 õhtupalvus, millele järgnes ma-gaminek.

Paistu kihelkonnakool alustas tööd 1. novembril 1854. a. Esimeste õpilastena astusid kihelkonnakooli: Mihkel Jamann, Oskar Reinbach, August Reinbach, Jakob Ritson, Fritz Lübeck, Johan Widrik, Johan Millberg, Mihkel Ainson, Peter Lensin,

Jaan Ridolin, Peeter Peterson, Johan Ämblik, Gustav Johanson, Johan Luik, Henn Vares, Adam Peterson, Martin Vanakubja.

Vana maja, kus peale kooli veel õpetaja teenijad elasid, põles 1855. a. veebruarikuus ära. 8. veebr. 1855.a. - 1.juuni-
ni 1856. a. asus kool õpetajamajas; 1. sept. 1856. a. - 15.
okt. 1856. a. köstrimaja leeritoas; 15. okt. 1856. a. viidi
kool uude koolimajja.

1870. a. ehitati köstrimajale leerilaste jaoks kaks tu-
ba otsa, nii et neid ruume, kui leeriõpetust ei toimunud, ka
kooli jaoks tarvitati. Poisslaste kihelkonnakool paigutati
köstrimajja. Endisesse majja paigutati tütarlaste kihelkon-
nakool.

KOOLIVÕRGU KUJUNEMINE KODAVERE-ALATSKIVI

KIHELKONNAS 18. - 19. SAJANDIL

E. U i b u

J. Liivi nim. Alatskivi Keskkool

Ei ole veel täpsemalt selge, millal ja kuidas sai alguse rootsiaegne kool Kodavere mail. Esimene teade koolist selles kihelkonnas pärineb praest R. Broockmanni kirjast B. G. Forseliusele 11. märtsil 1688. a., kust nähtub, et Kodavere koolmeistril (ilmselt köstril) õpib koolis 15 poissi ning ta soovib, et talle Tartust raamatuid toodaks. Põhjasõja aastail (ka sellele eelnenud nälja- ja järgnenud katkuajal) kannatas Kodavere piirkond raskelt. Vaenuväd käisid siit korduvalt läbi, laastavalt mõjus Rootsi peavägede lähedane talvitamine Laiusel, Alatskivil asunud rootslaste moonamagasin põhjustas siin mitmeid lahinguid jne. Kõige selle tõttu olnud kihelkonnas järele jäänud ainult 3 küla; pastor käinud siia aeg-ajalt Tartust. Ei ole siis mõeldav leida või isegi otsida jälgi tolleaegsest koolielust.

Aga juba 1729. a. memoriaalis soovis 1724. a. Kodaveres ametisse astunud pastor Ucke, et "härrased sunniksid talupoegi oma lapsi koolis hoidma" ja nõudis mugavama koolitoa ehitamist, sest köstrimaja olevat selleks liiga väike. Sama aasta (1729) kirikuvisitatsioonil vabandas kirikueestseisja Pala mõisnik V. Stryk, et "kuna koolil veel mitte maja ei ole, on koolielu kaunis halval järjel". Samas aga määrati,

et vanemad peavad lapsi usinasti kooli saatma, kuid kes luge-
geda oskavad, võivad oma lapsi ka ise õpetada. Kuigi selle
visitatsiooni tulemusena otsustati ka koolimaja ehitus ja
selleks vajaliku materjali muretsemine, ei jõutud sinnani
ometi veel niipea. Varemtes kiriku ja laastatud pastoraadi
taastamist peeti kindlalt tähtsamaks, rääkimata mõisate üles-
ehitamisest ja hädatarvilikest kohendamistest taludes - see
kõik nõudis surmvaeselt ja hõredalt ¹ elanikkonnalt isegi
suuri pingutusi, mistõttu koolimaja ehitus sai teoks alles
1735. a. paiku. See selgub 1752. a. visitatsiooni protokol-
list, kus seisab märkus, et koolimaja on ehitatud 17 aastat
tagasi. Koolmeistriks (resp. köstriks) on 1752. aastal Jo-
han Ambrosius, kes oli 40 a. vana ja ametis 12-ndat aastat
(enne seda on sama ametit pidanud Martin Sibenius). Lapsed
käivad koolis 2-3 talve, veerimise ja lugemise kõrval õpi-
vad nad veel katekismust, kirikulaule ja palveid. Kihelkon-
nas on sellal juba 3 650 hinge, kuid veel ei ole ühtegi mõi-
sa- ega külakooli.

1766. a. visitatsiooniks on olukord muutunud. Ilmselt
Browne'i patendi mõjul tegutsevad külakoolid (resp. mõisa-
koolid) juba enamikes kihelkonna mõisates, kuigi kirikueest-
seisja vabandab, "et koolid on j u s t a v a t u d (mi-
nu sõrendus - E. U.), siis pole nad veel kuigi heas seisu-
korras". Koole on Kokoral 1 (22 last), Palal 1 (26), Rannal
1 (80) ja Saarel (arvatavasti Kirtsil) 1. Õpetust saavad ka

¹ Jakob Liivi jt. teatel toonud Alatskivi mõisnik pärast Põh-
jasõda tühjaks jäänud maale elanikke Lääne-Eestist.

15 Jõe (Nõva) ja 26 Assikvere last. Visiteerimise ajal saabub teade 10 õpilasega kooli avamisest ka Omedul - nii on ilma koolita veel vaid Alatskivi ja Kavastu mõis. Nende mõisate esindajatelt nõutakse siis rangemat vastutust koolide asutamisel ning mõnedel andmetel alustavadki küla- või mõisakoolid seal tegevust veel samal aastal. Sellel 1766. a. visitatsioonil konvendil arutatakse Alatskivi abikirikule köster-koolmeistri koha loomist ja talle palga maksmist. Koolmeister Pilli Tõnu on tegelikult Alatskivi mõisarentniku Bocki poolt kuba ametisse pandudki; konvendi otsusega arvatakse ta nüüd alates 1. maist 1766. a. ka ametlikule palgale, milleks osal küladest tuleb köstrikülimit temale anda. Koolimajaga näib esialgu olevat raskusi, sest veel 1774. a. instruksioonis teeb kindralkuberner Browne Tartu ülemkirikueestseisjale korralduse ehitada aasta jooksul Alatskivile filiaalkool (maja), kui seda veel ehitatud pole. Igal juhul võib aastat 1766 lugeda Alatskivi köstrikooli alguseks, sest ka 1775.a. visitatsioonil märgitakse Pilli Tõnu Alatskivil töötamise ajaks 9 aastat (tal õpib 9 last). Ka Kodavere kihelkonnakool (resp. köstrikool) töötab endiselt, seal õpetab 1 aasta ametis olnud Johan Tenner 15 last. Külakoolid (resp. mõisakoolid) on selle visitatsioonil ajal olemas peale Halliku (Assikvere) kõigis mõisates, igas (vaatamata mõisa erinevale suurusele) üks. Lapsi käib neis koolides 1775. a. järgmiselt:

Alatskivi piirkonnas 79 last

Kavastu	piirkonnas	27	last
Kokora	"	35	"
Jõe (Nõva)	"	16	"
Saare (Kirtsu)	"	27	"
Pala	"	32	"
Ranna	"	84	"
Omedu	"	10	"

Märkuses lisatakse, et peredes ¹ on veel palju lapsi, keda siia hulka ei ole arvestatud, kuid kes on ka õpetatud ja oskavad lugeda.

Selle visitatsiooni ajal kontrollis noorte ja laste lugemis- ning laulmisoskust ülemkirikueestseisja krahv Mann-teuffel ja hindas selle heaks.

Vahepealsetest aastatest kooliandmed küll puuduvad, kuid erilisi muudatusi ei näi siin olevat toimunud, sest 1786. a. üldise koolivisitatsiooni ajal töötasid endiselt mõlemad kihelkonnakoolid (kõstrikoolid) kui ka külakoolid. Kodaveres oli koolmeistriks vabakslastu, 35-aastane käsitöeline Jakob Kangaste, kes kooliametis olnud 4 aastat; Alatskivil töötas 5-ndat aastat 22-aastane Pilli Tõnu poeg Toomas, kes ühtlasi abistas isa kõstriametis. Külakoole oli Alatskivil üks (koolmeistriks vabakslastu Toomas Virkhausen, lapsi 65), Rannal 1 (Enno Jüri, 96), Palal 1 (Udeküla Tõnsu

¹ 1775. a. visitatsiooni ajal oli Kodavere kihelkonnas 1733 peret, igas vähemalt 1 lugedaoskaja.

poeg Madis, 50), Kokoral 1 (Pello Tooma poeg Pell, 100), Hallikul 1 (Andrea Jakobi p. Mart, 140), Kavastus 1 (Lõhmuse Jaani kasvandik Jaak, 30-40), Jõel (Nõval) 1 (Välja Enno Mihkel, 26). Kuigi õpilaste arv oli paarisaja võrra kasvanud, selgus visitatsioonil ometi küllaldaselt hädasid. Koolimajad olid osaliselt halvad või ei asunud nad rahvale vastuvõetavais kohtades (Kokoral), ainult Rannamõisa ning Kavastu (Koo-sa) akende, ahju ja korstnaga koolimaja hinnati väga heaks; ka Nõval näis olevat kooli kasutada valge ja suitsuvaba kam-ber talurehes. Koolmeistrite tasu oli juhuslik ja väga eri-nev, viljast ja muust kuni ühepäevamaani (Alatskivil). Alats-kivi külakooli aga oli vaheldumisi peetud Alasoo ja Peatski-vi külades, millega revidendid hoopiski rahule ei jäänud, pealegi nõuti ka veel kolmandat külakooli Naelavere külla. Uusi koolimaju tuli ehitada (50-rublase trahvi ähvardusel) ka Kavastus (Varnjasse), Kokoral (Torilasse) jm. Normeeriti koolmeistrite (kellel maad kasutada ei olnud) tasu: 6 vakka rukkeid, 5 vakka otri ja 4 puuda soola, mida tuli kogukon-nalt kokku korjata.

Võrreldes 1766. aastaga oli koolide olukord ja arv 20 aasta jooksul tõepoolest vähe muutunud. Kuid selleaegseid nõudeid ja ettekirjutusi see mingil moel rahuldas, pealegi oli paljudes kihelkondades ja piirkondades rahva õpetamise olukord veelgi halvem. Ka tuleb arvestada üpris aeglast elurütmi ja üldist keskaegset rutiini, mistõttu eriti komp-litseeritud kooliasjades 10-20 või rohkemgi aastat veel 19.

sajandilgi nimetamisväärset pööret ei suutnud tekitada. Põhiliselt püsis Kodavere koolide osas kõik peaaegu niisama ka järgneva 20 aasta jooksul. Enamik visitatsioonikomisjoni nõuetest ja korraldustest jäi täitmata, mõnigi 1786. a. te-
gutsenud külakool kadus vaikselt.

1804. a. sai Kodavere-Alatskivi pastoriks Jakob Wilhelm Everth, kes järjekindla estofiilina ¹ püüdis maarahva ka-
suks üht-teist korda saata. Eriti silmapaistev ja väsimatu oli ta võitlus koolide eest. Kohe oma ameti algul kritisee-
ris ta teravalt eelkäijaid (nii siis ka oma isa), et need maarahva koolide heaks on vähe teinud, ja asus ise seda vi-
samalt koolide avamist ja neisse laste saatmist nõudma. Õn-
neliku kokkusattumisenähtisid tema taotlused selleaegse
Tartu-Võru ülemkirikueestseisjaameti koolipoliitikaga, ka mõ-
jus arvatavasti kaasa üldine sisepoliitiline konjunktuur
(vene keskvalitsuse suurem huvi Baltikumi koolikorralduse
vastu). Umbes kümne aasta jooksul kujunes Kodaveres enamikest
naabreist ette jõudnud ja kogu Liivi- ning Eestimaal veel
aastakümned teostamatu unistusena näiv koolivõrk, mistõttu
Everth võis 1814. a. detsembris ülemkirikueestseisjaametile
teatud uhkusega teatada, et "praegu on tal kihelkonnas juba

¹ Jakob Wilhelm Reiphold Everth (1775-1837) sündis Kodaveres pastori pojana, kõrgema hariduse omandas Jena ülikoolis. Kodavere pastoriks sai 1804. a. Tundis suurt huvi eesti keele, rahvalaulude ja vanasõnade vastu. See viiski tema Rosenplänteri kaastööliseks. Everthi kirjutisi ilmus "Bei-
trägede" II, III, V, VI, IX ja XVII vihikus, muuseas ka Schil-
leri "Laulu roomule" küllap vist esimene eestikeelne tol-
ge. J. W. Everth on maetud Kodavere surruaeda, kuid "koo-
lide isa" kalmu ei ole seni veel leida õnnestunud.

KODAVERE-ALATSKIVI KÜLAKOOLID

1816. A. SEISUGA

Mõis	Kooli nimi	Koolimaja olukord	Koolmeistri nimi
Alatskivi	Haapsipea	avar, korstnata	Reinokese Tõnu Mihkel
	Alasoo	koolmeistri elamu	Tani Jaago Mihkel
	Peatskivi	koolmeistri elamu	Matsi Peetri Toomas
	Naelavere	avar, korstnata	Kustase Tõnu
	Suurlahe	köstri elumaja	köstri Toomas
Kokora	Tedreküla	kasutatav, hea	Ostra Mihkel
	Torila	kasutatav, hea	Poolakese Rein
	Savastvere	kasutatav, hea	Miiska Jaan
Kavastu	Koosa	valge, korstnaga	Kõrtsi Jüri Jaan
	Tähema	koolmeistri elamu	Adra Jüri
	Varnja	mugav, valge	Kooli Jaak
Pala	Palaküla	kasutatav	Kingsepa Jüri
	Moku	hea, mugav	Velti Jaani lesk Kadri
Ranna	Sassukvere	hea, mugav	Tosso Mihkel
	Raatvere	hea, mugav	Veskimetsa Kaarel

Mõis	Kooli nimi	Koolimaja olukord	Koolmeistri nimi
Halliku	Assikvere	pisut kitsas	Kiisli Jaani Jüri
	Halliku	avar, valge	Kooli Märdi Juhan
Saare	Maikavere	avar, valge	Maikavere Jakob
	Kirtsu	valmis sügiseks	Püttsepa Jaagu Abram
Jõe	Nõva	hea, valge	Rätsepa Tõnu Mihkel
Kadrina	Punikvere	liiga kitsas	Jaago Enno
Roela	Omedu	hea	Kingsepa Hindrik

Märkusi tabeli juurde.

Sellisena püsis koolivõrk kogu sajandi ja hiljemgi. Väiksemaid muudatusi toimus ainult Alatskivi ja Saare osas.

Moku koolmeister Velti Jaani lesk Kadri oli sellel ajal üks väheseid naisi meie maa küllalt arvukas külakoolmeistrite peres. Pastor oli temaga üldiselt rahul ja ta püsis ametis 5 aastat.

18 (küla)kooli, kuna ametisse tuleku algul vaevalt 5 oli, needki viletsas olukorras". 1815. a. oli Kodaveres külakooli 21¹. See arv püsis enam-vähem kogu sajandi. Samast aastast võib siin rääkida ka juba koolikohustusest (selles mõttes, et kõik lapsed pidid koolis käima) ja seda varem ning järjekindlamalt kui üheski teises Tartu-Võru kreisi kihelkonnas, rääkimata teistest Eesti aladest. 1814/15. kooliaastaks nõuti Kodaveres kooli 1027 last - peaaegu kõik kooliealised²; neist käis 719 usinalt koolis (keskmiselt ligi 35 last kooli kohta), põhjuseta koolist eemale jäänuid ei olnud.

Et kihelkondade koolielu võrdlemisel kooliaruannete absoluutarvude reastamine ei anna tõepäraseid tulemusi, tuli leida parem moodupuu. Otstarbekaks osutus kihelkondade mees- hingede arvu kasutamine, millega kooliarve võrreldes on võimalik teatud võrdluspilti saada. Esialgu tuli meeste arv kõigi kihelkondade kohta võtta H. Ligi raamatust "Talupoegade koormised Eestis" kui kõige lähedasem (1811. a.) siin vajalikule perioodile, kuid näib, et need arvud vajavad edasist täpsustamist. Koostatud tabelist nr. 2 nähtub Kodavere vaieldamatu esikoht 1815. a. nii kooli nõutute, koolis käinute arvu kui ka koolivõrgu tiheduse poolest (edumaa on küllalt suur, et korvata ka võimalikku viga meeste arvus).

Kui 20-ndate aastate aruandevormis hakati nõudma ka ko-

¹ 1810. a. oli Kodaveres lühemat aega 19 külakooli.

² Enam-vähem tõepärane on arvestada kooliealiste laste arvuks umbes pool meeste arvust.

duõpetust ¹ saanud laste arvu märkimist, siis tõmbas Everth mitmel aastal sinna lahtrisse demonstratiivse kriipsu. Everthi sellealasest tegevusest väärrib märkimist ja hindamist ka tema korduv väljaastumine koolmeistri isiku kaitseks (ettepanekud koolmeistreid, kas või paremaidki, vabastada nekrutikohustusest, samuti alavääristavast kehalisest karistusest - ja seda juba aastaid enne talurahvaseadust).

¹ Koduõpetus oli rootsi ajast pärinev õppeviis, kus koolide puudumisel lastevanemad (peamiselt emad) opetasid lastele algelist lugemisoskust, palveid ja katekismust. XIX sajandiks muutus see õppeviis reaktsiooniliseks ja koolide teket pidurdavaks. Ohutajateks olid tihti koolide vastased. Oli sügavalt juurdunud Liivimaa Läti osas, ka Pärnu-Viljandi kreisis ning kogu Eestimaal, mistõttu seal koolivõrk kujuneski hiljem.

TARTU-VÖRU KIHELKONDADE HARIDUSELU

VÖRDLUSANDMED 1815. A.

Kihelkond	Mehi 1811. a.	1815.a.		% % 1811.a. meestest		Kooli- de arv	Mitme mehe kohta tuleb üks kool
		kgoli nou- tud lapsi	koolis käinud lapsi	kgoli nou- tud lapsi	koolis käinud lapsi		
1.Kodavere	2166	1027	719	47	33,2	21	103
2.Kursi	1243	33	25	2,6	2,0	4	310
3.Laiuse	3029	188	149	6	4,9	11	275
4.M.-Magdalee- na	2242	483	327	21,5	14,5	11	204
5.Palamuse	1606	225	75	14	4,6	12	134
6.Tartu-Maar- ja ¹	3694	207	63	5,6	1,7	5	739
7.Torma-Lohu- suu	2124	160	146	7,5	6,8	12	177
8.Äksi	2526	822	171	32	6,7	10	253
86							
9.Hargla	1724	173	100	10	5,7	3	575
10.Kambja	2978	296	108	10	3,6	11	271
11.Kanepi	2775	457	230	18,5	9,3	13	190
12.Karula	1362	280	18	20,5	1,3	-	-
13.Nõo	2631	661	72	25	2,7	13	202
14.Otepää	2447	221	90	9,0	3,6	10	245
15.Puhja	1460	508	211	34,8	14,4	9	162
16.Põlva	2958	1200	309	40,6	10,4	16	185
17.Rannu	1558	34	5	2	0,3	5	311
18.Räpina	2882	657	183	22	6,3	16	180

¹ Tartu-Maarja, Äksi ja Rõngu kohta on kasutatud 1814. a. kooliandmeid.

Kihelkond	Mehi 1811. a.	1815.a.		% % 1811.a. meestest		Kooli- de arv	Mitme mehe kohta tuleb üks kool
		kgoli nou- tud lapsi	koolis käinud lapsi	kgoli nou- tud lapsi	koolis käinud lapsi		
19. Rõngu	2233	125	46	5,6	2,0	7	319
20. Rõuge	4428	763	564	17	12,7	17	260
21. Sangaste	3267	300	109	9,1	3,3	11	297
22. Urvaste	3721	557	177	15	4,7	10	372
23. Vastselii- na	2623	883	181	34	6,9	11	238
24. Võnnu	4349	1004	733	23	16,8	19	228

Märkus 2. tabeli juurde. Tabelist nähtub, nagu oleksid "ko-
duõppe rindest" läbi murdmas ka veel Äksi, Puhja, Põlva, Vast-
seliina ja Võnnu. Tegelikult näitavad järgneva 15 aasta and-
med teist pilti. Nn. koolikohustuse täitmise osas (tinglikult
võttes) jäid 1830. a. Puhja ja Äksi viimase 9 hulka, kuna
juhtgruppi rühkisid Kodavere kõrvale (mõni ettegi) veel Tor-
ma, Laiuse ja Tartu-Maarja.

Kolmekümneaastase visa võitlusega jõudis Everth oma ki-
helkonnas nii kaugele, et kui 1834. a. ülemkirikueestseisja-
amet soovis täpsemat informatsiooni koolides õpetatavate ai-
nete kohta, siis vastas ta õpetuse selles seisvat, et lapsed
selgesti ja õigesti veerida ning lugeda, samuti ükskordühthe
oskaksid, katekismust, kombeõpetust (Haustafel) ja tuntud
laulude sõnu lauluraamatust teaksid ning kirikulaule koraa-
lipäraselt laulda võiksid. Aasta tagasi alanud ka kirjutami-
se ja arvutamise elementide õpetamine. Kuid samas kurtis ta

kirjutamist ja arvutamist alguses raskelt minevat, sest enamikul lastel puuduvad kirjutusmaterjal. Ta lootis aga ajaga sellestki raskusest üle saada, kui rahvas juurdub küllaldaselt arusaamine sellest hariduse hädatarvilikust harust. Ka 1834. a. Valga sinodi aruandes märgiti, et "ainult Kodaveres ja Tormas õpetatakse kirjutama ja rehkendama". 1836. a. koolikonvendil nõustusi lõpuks ka Kodavere kihelkonna mõisnikud "õpetamise põhinõuete" fikseeringuga: et lapsed puhtalt loeksid, laulaksid koraale, oskaksid katekismust, oskaksid kirjutada ja astuksid esimesi samme arvutamises. Kuid selle nõude täiel määral täitmine takerdus mitmete asjaolude taha veel reaks aastaiks ja isegi aastakümneiks.

Uus pastor E. Fr. Lossius, kes pidanuks kooliasjadest huvituma (oli "Koli-ramatu" ühe osa autor), jäi Everthist siiski tunduvalt maha koolide tegevuse organiseerimisel: ta oli pastor, kes mõtles ja toimis nii, nagu see oli omane enamikule tema seisuse esindajatest. Ta ei tundnud vajadust ajast ette minna, vaid pidas kindlamaks ja mugavamaks käia juba tallatud radu. Arutlustes kirjutamise ja arvutamise üle koolides lootis ta liialt uuele kooliseadusele ¹, sellele eelnenud aastatel aga jälgis justkui eemalt nende ainete õpetamist ja muu uue sündi, nimetamisväärset hooandmist kooliasjadele temalt ei tulnud. Vastupidi - 1850. a. lõpetas Lossius külakoolides ilmalike ainete õpetamise, et "ennem kooli põhiained kindlamale järjele viia". Ja kuigi 40-ndad aastad

¹ Mõeldud on 1849. a. seadust.

olid Kodaveres rasked ikalduste, nälja ja epideemiate ¹ tõttu, mis siinsete tavalistest rängemate mõisaolude baasil viisid rahva meeleheitele ja põhjustasid massilist vene usku minekut ², hiljem ka väljarändamist, ei saa siiski koolielu alalakäigus jätta süüdistamata kohalikke pastoreid. Sest ka saajandi teisel poolel Kodaveres ametis olnud pastorid Carlblom ja Voss ei tõusnud koolimeestena kõrgemale üldisest nivoost, mistõttu koolide arengus enam erilist haripunkti ei ilmnenu. Juba 30-ndail aastail Everthi poolt püstitatud kirjutamise-arvutamise nõuet ei suudetud isegi 30 aastaga kõikjal ellu rakendada ja 60-ndail aastail leidis rida koole, kus arvutamist ei õpetatud või tehti seda väga vähe (Assikvere, Kirtsi, Lahepera, Halliku, Savastvere). Põhjuseks ei olnud enam muidugi kirjutusvahendite vähesus, vaid koolmeistrite puudus, kes seda oleksid võimelised olnud õpetama. Nende ametissepanek aga sõltus ainult pastoritest, kes sellega väga ei kiirustanud, sest vanad olid head küll, et õpetada lugemist, kirikulaule ja usuõpetust.

¹ 1834. a. möllas Kodaveres kõhutõbi, 1840. a. rõuge-epideemia, 1845. a. leetritaud, 1846. a. jälle kohutõbi. Kui tavalistel aastatel ületas sündivus surevuse umbes 100-150 võrra, siis 1845. a. suri sündinuist rohkem 407 ja 1846. a. 157 inimest.

² 1844. a. oli nii vihmane, et Peipsi rannaäärsed maad üle ujutas. Kogu Lahe küla ja sealse kooli saatys oli teadmata. 1845.-46. a. saabus üldine näljahäda. See kõik põhjustas massilist vene usku minekut, nii et 1846. a. kooliaruandes pidi Lossius kurtma Lahepera, Alasoo ja Savastvere koolide pärast, sest neist piirkondadest oli kolmandik kuni pool elanikkonnast usku vahetanud.

Kui võrrelda koolide ja hariduse olukorda Tartu-Võru kihelkondades sajandi viimaseks veerandiks (1873), siis nähtub, et Kodavere on ikka veel esikohal laste kooliskäimise massilisuses, kuid kirjutamises-arvutamises on temast mööda läinud või minemas õige mitmed kihelkonnad.

T a b e l 3

KOOLIANDMETE VÕRDLUS MÕNEDES TARTU-VÕRU
KIHELKONDADES 1873. A.

Kihelkond	Laste kogu arv 7 a. lee- rini	Nende laste % koguarvust, kes					Õpilasi kihel- konna- koolis
		käinud pohi- koolis	õpivad kirju- tama	õpivad arvu- tama	on korda- jad	on kodu- lapsed	
Kodavere	2397	49	43	32	25	26	30
Laiuse	1657	41	29	43	29	30	13
Kursi	908	42	54	40	28	30	14
M.-Magdal.	1519	23	43	41	23	54	16+19
Palamuse	914	48	71	69	28	24	29
Tartu-Maar- ja	2018	24	49	47	31	45	21
Torma-Lohu- suu	2450	42	62	57	32	26	21
Äksi	1489	41	67	67	26	33	21
Kambja	1312	42	44	36	34	24	11
Kanepi	1664	17	27	25	10	73	21
Nõo	1137	31	56	37	36	33	7
Otepää	1437	31	44	26	43	26	21
Põlva	2777	22	31	29	16	62	14
Räpina	1674	41	49	49	27	32	12
Rõuge	3169	29	50	50	22	49	21
Sangaste	818	21	24	21	12	67	4
Võnnu	2479	32	47	46	32	36	24

Kodavere kihelkonnakooli kui kõrgema astme kooli kujunemine ja areng vajab veel täpsemat uurimist. On selge, et seoses külakoolide võrgu väljaarenemisega kaotasid köstri-koolid oma tähtsuse ja kadusid. Alatskivi filiaalkooli (köstri-kooli) märgiti 1809. a. külakoolide hulgas ja 1812. a. konvendi otsusega määrati Alatskivi köster ka ametlikult ühe koolipiirkonna (Suurlahe) koolmeistriks ning ta oli selleks 1831. aastani¹, millal sama kool teise kohta (Lahepera-le) viidi ja sinna eraldi õpetaja määrati. Kodavere köstri-kooli kohta puuduvad sajandivahetuselt ja 19. saj. algult andmed.

Ühe teate põhjal avas pastor Everth 1807. a. kihelkonnakooli, kus ta ise õpetas maksuta 7-9 targemat poissi (üks igast mõisast) 3 aastat lugemises, kirjutamises, rehkendamises ja usuõpetuses, et neist vallakoolmeistreid (resp. külakoolmeistreid) kasvatada. On väga tõenäoline, et 1810. a. Kodavere 19-st külakoolmeistrist olid mõned ka Everthi äsja-sed kasvandikud. Ei ole teada, kas Everth veel uut gruppi

1

Meile tuntud Pilli Tõnu poeg Toomas sai perekonnanimeks Paukam. Viimase poja Jaan Paukami ajal lõpetatigi Suurlahe kooli tegevus. Vahepeal oli 2 põlvkonda Paukameid veel Alatskivi köstriks ning kuuenda põlvkonna esindajal August Paukamil õnnestus käia Cimze seminaris. Ta avas 80-ndail aastail Alatskivil kaunis kõrge tasemega era-kihelkonnakooli, mis aga 1886. a. paiku suleti (olemasolevail andmeil töötas ta 3 aastat 10-16 õpilasega, kes jagunesid nelja klassi).

õpetama hakkas, vist puudusid selleks võimalused. Kihelkonnakooli õpetajast on juttu alles 1822. a., kuid täpsemaid teateid tema tegevusest, samuti kihelkonnakoolist ei ole veel leida õnnestunud. Mõnedel teadetel tegutses Kodavere kihelkonnakool küll jälle a. 1829-1832 ning ka mitme hilisema koolmeistri ankeedi andmed kinnitavad õppimist Kodavere kihelkonnakoolis umbes samal ajavahemikul. Kuid 30-ndail aastail seisis kool jälle ja 1834. a. sinodi aruandes märgiti Kodavere (ka Palamuse) kihelkonnakooli kinnioleku põhjusena koolmeistrite ning kirjaoskusega inimeste piisavat olemasolu. Muidugi oli see koolmeistrite piisavus suhteline ja rahuldab enam-vähem vaid senise kooliõpetuse nõudeid. Kirjutamise-arvutamise õpetamiseks ja veelgi uuemate hilisemate nõuete täideviimiseks neist ei jätkunud. Lossius aga seda ei mõistnud või ei tahtnud mõista ja kui 40-ndail aastail loodud kõrgemad kooliorganid hakkasid järjekindlamalt nõudma kihelkonnakoolide asutamist ja nende pidevat tegutsemist, oldi Kodaveres (ja ka mitmel pool mujal) vastupidisel arvamusel. 1843. a. koolikonvendil deklareeris Lossius, et seaduses ettenähtud kihelkonnakooli õpilaste arv koolmeistrite ettevalmistamiseks liiga suur olla, rahva üldiseks harimiseks aga liiga väikeseks jäävat. Ta tegi ettepaneku ametisolevatele koolmeistritele suvekursustel täiendavaid teadmisi anda, mis "palju kiiremini ja kindlamalt rahva hulka kan-duk-sid, kui vaevalise, aeglase ja võrdlemisi kahtlasi tule-musi andva kihelkonnakooli õpilaste kasvatamise kaudu, muu-dest eelistest rääkimata". Seekord jäid ülemused siiski jä-

releandmatuks ning kihelkonnakooli asutamine otsustati sama aasta oktoobrikonvendil. Ei olnud vist aga ainult nälja-aastad ja massiline vene usku üleminek süüdi, et kihelkonnakool paari aasta pärast jälle seisma jäi ning alles uus maakonna koolivalitsuse korraldus sundis seda uuesti avama 1847. a. Siitpeale kestis kooli tegevus vahelduva eduga 20. sajandi alguseni, kusjuures kooli tulemused sõltusid suuresti õpetaja isiksusest, tema teadmistest ja oskustest. 1880. a. käis "Eesti Postimehes" pikem vaidlus Kodavere rahva kultuuritaseme ja haridusolude kohta. 1882. a. algatas arvata-vasti Juhan Liiv "Eesti Postimehes" uue samalaadse poleemika, millesse hiljem sekkus "Ristirahva Pühapäeva Leht", kellele "Olevikus" vaidles vastu Jakob Liiv, kritiseerides Kodavere kihelkonnakooli olusid (halb maja ja ebasanitaarsed elu- ning õppetingimused), kuid kiitis seal olnud õpetajaist Joosep Sauli, Ado Lindet ja J. Lille-Jürgensteini, kes "seadsid kooli päris kihelkonnakooliks", mistõttu sealt olevat 35 koolmeistrit välja tulnud. Kuid Jakob Liiv ei olnud nõus "Ristirahva Pühapäeva Lehe" väitega, nagu oleks Kodavere koolide heaks tehtud kõik vajalik, aga just rahvas ei hoolivat koolist. Midagi muud näis viltu olevat sel ajal Kodavere mail, mistõttu enamik siin hariduse saanud ärksamaist inimestest siirdus mujale; ka paremad kihelkonnakooli õpetajad ei püsinud kaua kohal.¹ 1882. a. andmeil oli Virumaal kool-

¹ Tuletagem meelde, et kodukihelkonnas ei leidunud kauaks tegevust Liividele, Krimmidele, Jakob Kõrvile. Seminari-

meistreiks 12 Kodavere kihelkonnakooli lõpetanud.

Tütarlaste kihelkonnakool, õigemini E. Markoffi erakool, mis seni oli tegutsenud Maarja-Magdaleena kihelkonnas, avati 1882. a. Palal, kus see töötas ligi 40 aastat.

haridusega kihelkonnakooli õpetajad Mattisson, Rosenberg, Linde ja Lill-Jürgenstein püsisid kohal ainult 1-3 aastat, Sehulbach pidi umbes kümne aasta pärast lahkuma tüli tõttu pastoriga. Saul pidas küll kauem vastu, kuid esimesel võimalusel vahetas kihelkonnakooli õpetaja töö köstriametiga vastu.

ÕPPETÖÖST HALLISTE KIHELKONNAS

19. SAJANDIL

S. K o o p

Kosksilla 8-kl. Kool

Koolide tegevuse alguse kohta Halliste kihelkonnas on mitmeid allikaid. Eesti NSV RAKA arhiividokumentides on arvestatavamateks Halliste kirikufond, Õpetatud Eesti Seltsi küsitlusandmed 1863. aastast ja ankeedivastused 1883. aastast. Põhjalikuma ülevaate on kirjutanud Jaan Jung raamatus "Halliste ja Karksi kirikute ja kihelkondade ajalugu" (Tartu, 1893).

Halliste kirikuõpetaja Karl Ernst Berg kirjutas oma koolliaruandes 1812. a. Halliste kihelkonna koolioludest järgmist: "Viimase ülemvöõrmündri kohtu seaduse järgi peaks küll igas vallas koolimaja akende, ahju ja korstnaga olema, aga siiamani on ainult Vana-Kariste ja Uue-Kariste vald suutnud endale niisuguse maja ehitada."

1834. a. töötas Halliste kihelkonnas 5 kooli: Vana-Kariste, Uue-Kariste, Valikse, Vanamõisa ja Kaubi-Pornuse. Et kõik kooliealised lapsed koolidesse ära ei mahu, tarvitatakse järgmist korraldust: kooliõpetaja võtab korraga paraja arvu lapsi kooli, õpetab need veerima ja saadab siis koju; kooli tulevad nüüd uued lapsed, kuna endised iga kahe nädala tagant 3 päeva harjutamas peavad käima.

1844. a. oli kihelkonnas 8 kooli 336 õpilasega. 1846. a.

ei sunnita lapsi viljaikalduse tõttu kooli minema - koolmeistrid käivad siis kodus loetamas.

1864. a. on koolivõrk juba suurenenud. Selle järgi töötasid Abjas 2 kooli, Vana-Karistes 2 kooli, Uue-Karistes, Laatres, Kirblas, Penujas ja Kauksis igaühes 1 kool.

Sajandi keskpaiga koolitöö Halliste kihelkonnas oli veel ühtlustamata. Õppetöö sõltus paljus koolmeistrite ettevalmistatusest, õpikute olemasolust ja õppevahenditest. 1855. aastal olid kasutusel järgmised õppevahendid:

Abja koolis - suur tahvel, piibel, uus testament, 10 piiblililugude raamatut;

Uue-Kariste koolis - suur puust tahvel, 2 piiblit, 5 uut testamenti, 5 väikest tahvlit;

Penuja koolis - suur tahvel, 3 väikest tahvlit, 3 uut testamenti, 10 piiblililugude raamatut.

Sama aasta kihelkonna koolivalitsuse protokolliraamatus kirjutatakse õppetöö kohta järgmist: " ... vannematte kohhus on enne kümnemad aastat omma lapsi luggemises, katekismuse õppimises ja laulmises õppetada ja neid ülle-katsumisseks koolmeistri ette viia, et lapsed se läbbi õppimisseks nago ärratud ja virgaks tehtud saaks." Lapse kümnendast aastast algab tema õige koolis käimise aeg ning jaotatakse see kool kaheks jaoks. Esiteks on nn. päriskool. Päriskooli lapsed on kõik 13-aastased lapsed ja nende kooli aeg kestab kümnendast mardikuu päevast kuni kümnenda paastukuu päevani, s.o. 17 nädalat või 85 päeva. Igal koolinädalal on 5 päeva. Samas on

õeldud, kes 13-aastasi lapsi kooli ei saada, peab 5 kopikat trahvi maksuma. Peale selle peab laps puuduolnud päevad koolis käima järgmisel aastal.

Trahvikooli lasteks kutsutakse kõiki neid lapsi, kes kündenast eluaastast kuni teise koolini veel täiesti lugema pole õppinud ja üldse õppimises hooletud on. Sellised lapsed nõutakse kooli küünlakuu esimesest päevast kuni paastukuu 15. päevani (1. veebr. - 15. märts).

1863. aastal töötas Halliste kihelkonnas koole järgmiselt:

Kool	Kui palju lapsi käis koolis		Kes on koolmeister	Vanus
	poisse	tütru- kuid		
1. Kaarli	13	13	Märt Laarman	29
2. Kaubi	6	10	Karl Kutti	23
3. Abja	19	11	Jaan Jung	26
4. Uue-Kariste	10	12	Andres Hindrikson	44
5. Peraküla	25	25	Märt Hiir	20
6. Vana-Kariste	22	22	Jüri Kikkas	26
7. Veelikse	4	7	Jaan Meo	21
8. Vanamõisa	9	7	Hendrik Hammer	39
9. Pornuse	70	70	Hugo Käärrik	18

Üheksa koolmeistri juhtimisel sai haridust 356 last.

Kihelkonna koolmeistritest oli suurem jagu hariduse omandanud iseõppimise teel. Ühel koolmeistril oli kreiskooli ja

kolmel kihelkonnakooli haridus.

Halliste kihelkonna koolielu arendamisele aitas suuresti kaasa kihelkonnakooli asutamine.

Halliste kihelkonnakooli asutamise mõte pandi liikuma 1851. aastal.

22. mail 1856. a. tegi kirikukonvent koolirevidentide käsul köster Treffnerile kohustuseks kihelkonnakooli pidama hakata ja sinna kästi 13 koolipoissi vastu võtta.

1. mail 1859. a. lõpetas kihelkonnakool tegevuse. 1860. a. lahkus ka köster Treffner oma ametist.

14. mail 1862. a. kutsuti koolmeistriks Kodavere kihelkonna koolmeister Georg Rosenberg 150-rublase aastapalgaga.

20. veebruaril 1864 võttis kihelkonna koolmeister G. Rosenberg ennast kohalt lahti ja läks Karksisse köstriks. Halliste kihelkonnakool jäi jälle seisma.

1872. a. otsustati kihelkonnakooli jaoks uus maja ehitada. Kaks aastat hiljem valiti koolmeistriks Hans Kirsell.

Kihelkonnakool alustas uuesti tegevust 10. septembril 1874. aastal.

MÄLESTUSED RAHVAKOOLIST

(1875-1880)

P a u l M i t t

Need read on mälestuste mälestused minu isa (1864 - 1926) kooliteest.

Isa sündis Põlva kihelkonnas endises Väimela vallas, praeguse Väimela sovhoosi territooriumil. Perekonnas oli 7 last (4 venda ja 3 õde), kellest tema oli vanim.

Õppetööst Väimela koolis

Kooli mindi hommikul, niipea kui valgeks läks. Kella ega kellaaega koolis ei tunnistatud. Tund algas siis, kui koolimeister käskis.

Raamatud ja toidunapakene võeti kooli kaasa pearätiku sees. Tahvlit koju ei viidud - see rippus koolitoa seinal naela otsas. Koolis riputati üleriided (kui neid oli) seinale naela otsa (tahvliga ühele naelale), toidunapake ja pihmapudel asetati käsikambrisse riiulile.

Ruumi sisenedes jalgu - jalas olid peaaegu eranditult pastlad paksude takuste või villaste sukkade, aga paljudel ka jalarättidega - ei pühitud: ei olnud üldse sellist kommet ei kodus ega koolimajas ja seepärast kanti päeva jooksul ruumi kõike, mida leidis õues.

Koolitoa pühkimine oli järjekorras kahe tüdruku, kütmine aga, mis toimus tundide ajal, kahe suurema poisi hooleks. Küttevarud (halupuud, haod) paiknesid otse läve ees õues, aga et puud sageli lõikamata olid ning haod alati raiumata, siis tuli neil poistel ka see töö ära teha. Hea ilmaga ei olnud viga - oli isegi mõnusam õiendada kogu päev edasi-tagasi. Aga kange külmaga ja tuisuga oli see amet üks viletsamaid. Kuidas toores kütus ahjus tuld hakkas võtma - see oli omaette probleem ja mitte sugugi kõrvalise tähtsusega. Aga kuidagiviisi lahenes seegi asi ja ruum oli ikka soe.

Koolitoa pühkimiseks tõi igauks sügisel ühe laua (ühes varrega). Toa ja suure palvesaali pörandat pesti 2 korda aastas - enne jõulupühi ja kevadel enne õpetaja tulekut. Selleks kulus terve koolipäev. Vesi toodi Jaaska talust, sest palvemajal kaevu ei olnud. "Komorkas" oli korsten, selle all konks ja konksu otsas pada - siin aeti vesi kuumaks. Klassi pesemise päevad olid toredamad ja isale olid nad lõbusatena ning juhtumusrikastena meelde jäänud.

Õpilasi võis olla kolmekümne piirides. Ainult 12 õpilast mahtusid laua juurde, ülejäänud pidid istuma pinkidel seina ääres. Kooli sisekorra järgi võisid laua juurde istuda ainult need, kes kirjutasid (krihvliga tahvlile), teised, kes parajasti lugesid või laulusalme pähe tuupisid, pidid istuma pinkidele. Seal oli kõigile lähedalt ruumi.

Iga õpilane oli omaette klass: iga laps oli oma lugemisega eri kaugusel; oma rehkendustega seal, kus tema järje-

kord; oma kirjutamisega seal, kus just tarvis oli. Üldist frontaalset aine seletamist kogu grupile ei tuntud: igauks, kes ei teadnud, mida või kuidas teha, läks koolmeistri juurde küsima. Koolmeister seletas igaühele individuaalselt. Kes kirjutamist õppisid, need tulid oma tahvliga ja koolmeister tegi sinna tähe ette. Õpilane pidi nüüd seda tähte 2 tahvlipoolt täis kirjutama.

Koolmeistril oli esimesteks tundideks alati tagavaraks mingi majapidamises tarvilik töö: näiteks istus ta ahju kõrval pakul ja punus peergudest korvi või tegi pastlapaelu (tsuvva kapla), vahel meisterdas uusi pastlaid, sest pere oli suur ja jalatseid kulus palju. Teinekord parandas ta hobuseriistu või määris neid tōkatiga (tāütāga) ja riputas siis ahju küljele kuivama. Et see asjandus kenakesti õhku rikkus, sellest ei hoolinud keegi. Lehmadele kulus palju lõõgu, mida tehti linadest. Ka ohjad ja kõied said sealsamas klassitoas või omas ruumis valmis meisterdatud.

Tolleaegset revideerimist nimetati kooli katsumiseks. Seda teostas kirikhärra ning tegi seda igal pool erinevalt. Põlva pastor Oldekop, samuti Swartz panid erilist rõhku kirjutamisele. Revidendil oli leht, kuhu ta märkis andmed, mida ja kuidas keegi vastas kodulapsena, kuidas I talve õpilasena, kuidas III talve või kordaja-õpilasena. Kuigi peamine rõhk pidi pandama jumalasõnale, olid õpilased siiski väga ärevil kirjutamise kontrollimise pärast: nad lugesid seda kõige raskemaks.

Isa mälestuste järgi oli üks kooli katsumiste pilt selline.

Kevadine aeg. Igal pool põhjatu pori. Aga Swartz oli juba 3 pühapäeva järjest kantslist "maha hõiganud", et sel ja sel päeval, kui jumal tervist annab, saab olema Väimelas Jaaska kooli katsumine. See päev saabus. Kogu külas jäi töö seisma. Igast perest läks vähemalt üks vanem inimene lastega Jaaskale. Isa oli tookord teist talve koolis, õde ning vend pidid tulema kodulastena õpetaja ette. Kõik ettevalmistused olid Jaaskal õigeaegselt tehtud. Suur palvesaal oli juba aegsasti naiste poolel puupüsti täis naisi ja lapsi. Meeste pool oli esialgu tühi. Juba igivana traditsiooni järgi ei läinud mehed enne palvemajja sisse, kui lugijavend (käesoleval juhul pastor) oli ees läinud.

See üldrahvalik õpilaste küsitlemine oli suur stiimul ja tagantsundija. Nii mõndagi laiska ja hooletut koolilast ootasid sel päeval peale pastori laituse veel kodused vit-sad... Ja külarahvas sügas selle arvel kõvasti oma keelt... Mitu karistust!

Vanaema armastas mulle sageli rääkida (eriti siis, kui ma juba kooliõpetaja olin), kuidas temal ei olevat tulnud oma 7 lapse pärast mitte kunagi "katsumise päeval" häbeneda. Rohkem kui 15 aastat järgemööda käinud ta lastega koolikatsumistel ja alati läinud kõigil hästi.

Tseremoonia algas lühikese jumalateenistusega.

Nüüd algas laste teadmiste kontrollimine, mida nimet

tigi "katsumiseks". Algul kutsuti ükshaaval ette kõik päris-
kooli õpilased: igalhel lasti jutustada, lugeda, laulda ning
peatükke peast üles öelda; lõpuks pidi igäuks ette näitama
oma kirjutuse.

Kui põhikooli 30 või enam last olid "katsutud", siis
kutsuti ette kordajad-lapsed - need olid juba suured poisid
(mõni ajas isegi habet) ning tüdrukud, kes valmistusid sa-
mal kevadel leeri minema ja pärast seda abielluma.

Vahel oli kirikhärral ka köster ühes, kes siis samal
ajal teises ruumis kodulapsi "katsus". Ja nii läks aeg kuni
kella nelja-viieni. Siis oli "katsumise" lõpp käes.

Nii õpiti möödunud sajandi 70-ndail aastail eesti rah-
vakoolis.

S i s u k o r d

	Lk.
Saateks	3
L. A n d r e s e n, Eesti rahvakoolide arengutingi- mustest 19. sajandil	5
E. U i b u, Koolide juhtimisest Tartu-Võru kreisis 18. sajandist kuni 1840. aastani	25
H. M ä g i, Otepää kihelkonnakooli asutamisest ja tegevusest	54
L. M u s t, Hargla kihelkonnakool 19. sajandil	64
A. P r e s s i, Vaivara kihelkonnakool 19. saj.	74
T. M a a s i k, Laiuse kihelkonna Tütarlaste Minis- teeriumikool	79
A.-L. M ä e u m b a e d, V. M ä e u m b a e d, Hariduselu ja koolivõrgu kujunemine Hiiumaal	83
E. T i k k e r, Õppetöö korraldusest Hiiumaa kooli- des 19. sajandil	101
E. S e l l i, Koolid Viru-Nigula kihelkonnas 19. saj.	105
L. M e t s i s, Harju-Jaani kihelkonna rahvakoolid 19. sajandil	111
M. A l j a s, Kose kihelkonna koolivõrgu kujunemi- ne ja haridusolud 19. sajandil	121
L. Õ u n a p u u, Rahvakoolide tekkimine Lääne-Ni- gula kihelkonnas 19. sajandil	125
O. N i i n e m ä e, Vändra hariduselu 1870.-80. aastail ja selle osa eesti kooli ajaloos	128
H. M ä g i, Jakob Hurt Otepää kihelkonna koolielu juhina 1872.-1880.a.	137
E. A a s m a a, Jaan Adamson - Holstre valla kool- meister	149
I. K a n g u r, Esimesed koolid Paistu kihelkon- nas 19. sajandil	152
E. U i b u, Koolivõrgu kujunemine Kodavere-Alats- kivi kihelkonnas 18.-19. sajandil	155
S. K o o p, Õppetööst Halliste kihelkonnakoolis 19. sajandil	174
P. M i t t, Mälestused rahvakoolist (1875-1880)	178

Народные школы в Эстонии

в XIX веке

На эстонском языке

РОТАПРИНТ РИУУ ЭССР

Vastutav toimetaja

L. Andresen

Korrektor

E. Kaldma

Trükkimisele antud 3. III 1970.
Trükipoognaid 11,5. Arvestuspoog-
naid 7,8. Trükiarv 1000. Tell.
nr. 23. MB 01560.

VÕT-1 rotaprint

Hind 21 kop.

Hind 21 kop.

A
30494
120370

